

DEMOGRAFSKA DEOSMANIZACIJA BALKANA I ODLUKE BERLINSKOG KONGRESA 1878. GODINE

“Samo su od starih muhadžira nesrećniji novi muhadžiri”
Husein Bašić

Balkan je veliko civilizacijsko raskršće, kolijevka različitih kultura, region kontakata i kontrasta između hrišćanstva i islama, Istoka i Zapada, ali i metafora stalnog cijepanja i sudaranja. To je polje napetosti i nedovršene historije, “*etničkih koktela*” (Z. Bžežinski) i “*nesavršenih političkih granica*” (S. Huntington). Razumijevanje historije naroda i života na Balkanu, primarno je vezano za znanje o geografskoj prirodi ovog dijela Evrope. Čovjek sa Zapada doživljavao je Balkan dugo sa nelagodnom, kao “nešto drugo” što nije, i pored svega, sastavni dio Evrope. Zapadnjaci su dugo balkanske zemlje, shodno jednostavnim klišeima, tretirali neistraženom, egzotičnom zonom koja odvaja superiornu evropsku civilizaciju od mističnog Orijenta, u kojoj su, uz odsustvo duhovnih vrijednosti, bili markirani surovi vitalitet i stalni nemiri.¹ Stvoreni su stereotipi o Balkanu kao središtu zla, “imaginarnom vrtlogu, koji u sebi guta, ili poništava sve evropske i svjetske ideje”, gdje se iskompleksirani narodi boje slabijih a prijete jačim. Zapadni pisci su pod pojmom “balkansko” smatrali nešto prije svega surovo i neuglačeno. Među njima se “vanevropski” karakter Balkana prihvatao kao nešto samopodrazumijevajuće. Brojni savremeni naučnici ukazuju da su stereotipi o Balkanu, kao civilizacijski nerazvijenom području, pa i cijeli balkanistički diskurs - svojevrsni kolonijalni “uvoz” sa Zapada.² Robert Kaplan, autor knjige *Duhovi Balkana (Balkan Ghosts)* čak ustvrđuje kako je Hitler na Balkanu naučio da mrzi “onako zarazno”, te da “nacizam ima balkansko porijeklo”. Duboke predrasude su, često opterećene emocijama, pored izraženih simpatija i antipatija,

* viši naučni saradnik na Institutu za istoriju u Sarajevu

¹ M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, Beograd 2000, 11.

² Lj. Mitrović, *Položaj manjina i identitarni sukobi na Balkanu*, u: *Vere manjina i manjinske vere*, Niš 2001, 48-49; opšir. S. Bandžović, *Balkan i historioografski stereotipi*, Beharistan, br. 7-8, Sarajevo 2002, 179-201.

bile višestruko imune na kontraargumente koji su izvirali iz suprotnih iskustava i saznanja. Zlo u prošlosti Balkana nije bilo manje u odnosu na ono počinjeno u drugim dijelovima Evrope u njenoj historiji. U zapadnom svijetu djeluju mnogo opasnije sile zla, nego što su to opskurni balkanski nacionalizmi.³ Pravo da se moralne vrijednosti uvode u politiku, a da se pritom prećutno prelazi preko sopstvenog nemorala, oduvijek je pripadalo samo velikim silama. Moderna civilizacija ima itekako mrlja na svojoj savjesti. Nisu rijetki istraživači koji smatraju da su nesreće Balkana rezultat politike velikih sila, a ne unutarnjih mržnji i atavizama.⁴ Veličina, oblik, stepen razvoja, pa i samo postojanje balkanskih država, bili su u krajnjem stepenu uređivani voljom velikih sila, što se odražavalo i na njihovu stabilnost. Balkan je imao tri velike "vanjske" prestonice: Istanbul, Beč i Pariz, koje su zračile širom poluostrva. Ova tri centra međusobno su se smjenjivala do određene mjere, ali su se, također, umnogome i preklapala. U "balkansko bure baruta" i Evropa je neosporno postavila "*veliki dio eksploziva*" (R. Ristelherber). Pojedini izvještaji (Franc fon Jesen) su ga još početkom XX stoljeća doživljavali kao "sitan novac koji velike sile upotrebljavaju u svojim transakcijama". Za neke istraživače (Hans Štark) Balkan je izvorište "iredentizma i sjemenište dijaspora, koje su kolonijalne i imperijalne sile ovdje rasprostrale". Evropa je nerijetko pogrešno doživljavala Balkan, tretirajući ga više kao "nepoznanicu", gdje je budućnost blokirana prošlošću, ali i svojevrsnu laboratoriju za političke pokuse i prekomponiranja njegove političke konfiguracije.

Balkan je bio potreban i kao unutarnja deponija evropskih stereotipa i zabranjenih strasti, da bi Zapad mogao sebe da vidi u tom kontekstu kao boljeg: "*Više no jednom*", pisao je Bernard Lewis, "*mi sa Zapada smo svoja najdublja nadanja i strahove projicirali na strane narode i udaljene zemlje*". Civilizacija je, ponajprije, dolazila sa Istoka. Odbrana Evrope je bila izjednačavana sa odbranom i ekspanzijom hrišćanstva. Evropski identitet je nastao kao suprotnost Istoku. Zapad je, stvarajući vlastiti mit, pripisao sebi sve pozitivne osobine. Brojni evropski pisci, ali i obični ljudi, bili su opterećeni predrasudama zbog kojih su ponekad zalazili u pojedno-

³ R. Kaplan smatra kako je na Balkanu, izoliranim siromaštvom i etničkim rivalstvom, čovjek osuđen na mržnju: "ovdje je politika svedena na nivo blizak anarhiji koja se, s vremena na vrijeme, izlivala preko Dunava u srednju Evropu"; upor. A. Hastings, *Južni Slaveni*, Forum Bosnae, br. 1-2, Sarajevo 1998, 34; S. Balić, *Zaboravljeni islam*, Wien 2000, 155; I. Janković, *Sindrom palanačke inferiornosti (II)*, "Helsinška povelja", br. 46, Beograd novembar 2001, 19.

⁴ Upor. S. Reljić, *Kraljeubice s istoka*, "NIN", br. 2634, Beograd 21. jun 2001; L. Perović, *Između patrijahalnosti i modernosti*, "Danas", Beograd 10-11. jun 2000.

stavljanja i uopštavanja, te selektivno ili iskrivljeno shvatali i tumačili šta su uočili na svom putovanju kroz misteriozne balkanske zemlje.⁵

U širenju ili sužavanju teritorije Balkana obično je prije odlučivala politika nego geografija. Pitanje granica Balkana i naroda koje on obuhvata je predmet dugih, brojnih polemika i razmatranja. Opće suglasnosti nema. Brojni putopisci su u XVIII i XIX stoljeću nalazili da Istok počinje upravo u Beogradu. U vremenu kada su Balkanom dominirala dva velika carstva, Osmansko i Habsburško, čije su granice smatrane tačkom razgraničenja između Istoka i Zapada, na Zapadu su taj dio svijeta, sve do Prvog svjetskog rata, smatrali "parčedom Azije u Evropi", odnosno Bliskim istokom ("*Proche Orient*"; "*Near East*"). Termin "*Orijentalci*" je bio veoma raširen u naučnoj literaturi i publicistici. U suvremenom engleskom jeziku se za ono što se danas naziva Bliski istok koristi termin "*Middle East*" - Srednji istok.⁶ Miša Gleni ustvrđuje da se pod jezgrom

⁵ B. Jezernik citira izjavu jednog ranjenog britanskog vojnika, u toku Prvog svjetskog rata, koji se hvalisao da sve zna o Albaniji: "Tamo žive Albini, ljudi koji imaju bijelu kosu i ružičaste oči, i koji se žene crnogorskim rođacima, koji su crnci, a njihova djeca se zovu Dalmatinci, jer imaju crne i bijele biljege"; opšir. B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako*, Sarajevo 2000; S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001. Najtrajnija definicija riječi Balkan potiče iz 1914., navodi M. Gleni. Džon Ganter, američki novinar, je 1940. napisao, sa neskrivenim potcjenjivanjem, u knjizi *U Evropi: "Nedopustiv je napad na ljudsku prirodu i na politiku što te bedne i nesrećne zemlje na Balkanskom poluostrvu mogu među sobom da vode sporove koji izazivaju svjetske ratove. Oko sto pedeset hiljada mladih Amerikanaca poginulo je zbog jednog događaja 1914. godine u nekakvom blatnjavom, primitivnom selu, Sarajevu. Gnusno i gotovo prostačko režanje u politici Balkana, teško razumljivo čitaocu na Zapadu, još uvijek je presudno za mir u Evropi, a možda i u svijetu"*. Gleni dodaje: "Zakoračivši u najboljem slučaju samo jednom nogom preko praga civilizovane Evrope, balkanski narodi išli su različitim putevima razvoja na kojima su im krvoproliće i osveta bili omiljeni oblici političkog diskursa".

⁶ "Londonski magazin" piše treće decenije XIX stoljeća: "Cijeli onaj široki pojas koji se proteže duž Save i Dunava i sjeverno od velikog planinskog lanca Hamus putnici malo posjećuju i njegova topografija još nije u potpunosti utvrđena. To je područje s imenima koja varvarski zvuče, naseljeno poluvarvarskim narodima koji žive pod još varvarskom vladom. O zemljama kao što su Bosna, Hrvatska, Bugarska i Srbija mi znamo zapravo tek toliko da ih možemo poimenice nabrojati". Villiam Miler 1892. piše: "Ukratko Balkansko poluostrvo je široko, uzevši, regija velikih protivrječnosti. Sve je upravo suprotno od onog što se može racionalno očekivati; putnik stupa u carstvo romanse, gdje se sve njegove ustaljene ideje okreću naopačke i on ubrzo, poput domaćeg stanovništva, počinje praviti razliku između onog što se radi 'na Balkanu i onog u 'Evropi'" - cit. prema: S. Kostić-Ž. Bajić, *Sve je upravo suprotno*, "Nedjelja", br. 105, Sarajevo 23. februar 1992.

balkanskog regiona podrazumijevaju kopnena Grčka, Srbija, Hrvatska, Rumunija (mada je uloga Transilvanije sekundarna), Osmansko carstvo i Turska, Bugarska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija i Albanija. "*Balkanizaciju*" su kao termin prvobitno koristili novinari i političari, ne da bi opisali političku isparceliziranost Balkana, već pojavu nekoliko novih državica koje će zamijeniti carstva Habsburga i Romanovih: "ovaj proces bi podjednako tačno bilo nazvati istočnom evropeizacijom ili čak pobaltičenjem Evrope". Problem određivanja granica Balkana nije samo geografsko pitanje, već je u odgovoru na njega moguće identificirati ovisnost opisane predstave od osobe-promatrača i njegovog kulturološkog miljea. Za Stevana Pavlovića je, pak, Balkan oblast koja se prostire od istočnih Alpa do Egejskog i Crnog mora i od Dnjestra do Jadrana - preko zemalja koje naseljavaju Rumuni, Južni Slaveni, Albanci i Grci. Balkan treba sagledavati kao cjelinu, jer se može objektivnije shvatiti historija malih naroda i različitih oblasti samo u okviru šireg geografsko-historijskog konteksta koji ih obuhvata.

Balkanska ideologija je krajnje nehistorijski mitologizirala ideju naroda. Mitologizirana historija je duboko utkana u balkansku zbilju. Konflikti i sukobi su moćni generatori predrasuda i stereotipa. Etničko nasilje je uvjetovano i neravnomjernom raspodjelom "ethnohistorije". Geografija i historija se prožimaju spajajući različite oblasti. "Svijetle" stranice u historiji jednih, čine "tamne" stranice u historiji drugih naroda. U kulturama na Balkanu upadljivi su simboli patnje, tragedije, osamljenosti, borbi, neopravdane neshvaćenosti, osjećanja vječitog neprijateljstva "drugog", narcisoidnosti, na šta se nadovezuju retorike o izabranosti, uzvišenosti, naročite "duhovnosti", samodovoljnosti. Historijsko pamćenje svake zajednice se razlikuje po prirodi, dubini i bogatstvu. Problem nije u balkanskom "višku historije", već u pristupu prošlosti i njenom tumačenju, u ubjeđenju da istina donosi nesreću, zanemarivanju činjenice da je historija mnoge narode učinila malim. Frustracije se javljaju zbog malih historija koje se nasilno i naknadno, preko mitoloških matrica, žele iskazati kao velike. Male historije dovode do trauma, inferiornosti ili kompleksa. To se nastoji nadoknaditi agresivnošću, grandomanijom i odbijanjem prihvatanja historije na nivou činjenica. Historijski marginalizirana društva nastojala su da "nadoknade" propušteno. Nacije su se na Balkanu, razvijale, bivale nametnute, odbacivane, ukidane, nestajale ili bile obnavljane. Kako ih je teško bilo odrediti, njihovi narodi su poduzeli sve da ih učine što konkretnijim. Pribjegavali su kulturnoj asimilaciji, raseljavanju, protjerivanju ili ubijanju. Pri tome su im bili neophodni korjeni, pa su se oslanjali na mitove, tražili u prošlosti opravdanje teritorija koje su držali, sukobljavali historijska prava sa pravom na samoopredjeljenje.

Odnos prema tradiciji je kompliciran. Sve izmišljene tradicije koriste historiju kao ono što daje legitimitet akciji i cementira grupnu koheziju.⁷ Svijest ili vjera o superiornosti u odnosu na nekog drugog, prije ili kasnije, nagoni čovjeka da počne da vjeruje da ima veća prava nego drugi. Grupna narcisoidnost je jedan od najvažnijih izvora ljudske agresije, ona unapređuje solidarnost i koheziju grupe, te olakšava manipulaciju, apelirajući na narcisoidne predrasude.⁸ Nacionalno obojen pogled markira vlastitu historiju kao specifičnu i jedinstvenu, veliku i neponovljivu, ali ne u smislu događanja, već pobuda za događanje. Svijet će još dugo zazirati od Balkana, njegovih mračnih “krčmi nasred druma”, krajeva u kojim se “brzo smrkavalo”, metafora da tu nacionalni pokreti počinju kao uspavane ljepotice a završavaju kao Frankeštajnova čudovišta, ubjeđenja da se Istok i Zapad ne mogu razumijeti.⁹

Evidentno odsustvo međusobnog poznavanja je bitan faktor nestabilnosti Balkana. Dugi periodi mira su u nauci marginalizirani u odnosu na vremena ratova. Skučene nacionalne historiografije na Balkanu, nerijetko pod uticajem politike i potreba svojih društava, imaju relativno provincijalni ton uz nedovoljno poznavanje historije susjeda. Po ocjeni Marije Todorove moderne balkanske historiografije formirane su u vijeku nacionalne ideje, pod snažnim uticajem romantizma i pozitivizma. Historiografski stereotipi podstaknuti politikom i ideologijom, omogućavaju idealiziranje vlastitog naroda, da se lakše okrive drugi, da se opravda neprijateljstvo i mržnja. Velika nevolja sa nacionalnim stereotipima je njihova statičnost. Oni čine osnovni element ispoljavanja nacionalističkog mišljenja i argument koji svojom pseudoutemeljenošću i automatizmom potvrđuje dogmatičnost nacionalističke ideologije.¹⁰ Historija, prožeta mitologijom, bila je u funkciji politike i stvaranja stereotipa. Većina balkanskih historičara ne poznaje dovoljno historiju susjednih oblasti, država i nacija. Takvi historičari, koje su slijedili i inozemni naučnici, težili su da proučavaju skoro isključivo sopstvene, nacionalne historije, da im daju neophodni primat i legitimitet. Uz značajne izuzetke, ono što postoji od balkanske historije čini isparceliziranu, *podijeljenu historiju*. Brojni istraživači, kao i obični ljudi, shvataju historiju Balkana sa nacio-

⁷ Upor. A. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd 1998, 252; E. Hobsbom, *Uvod: Kako se tradicija izmišlja*, u: *Izmišljanje tradicije*, Beograd 2002, 22.

⁸ D. Kecmanović, *Psihopolitika mržnje*, Beograd 1999, 139; M. Nuhić, *Riječ-slika i zločin*, Sarajevo 1995, 55.

⁹ H. Halid, *Borba polumjeseca i krsta*, Mostar 1913, 195.

¹⁰ Upor. O. Milosavljević, *Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi*, Nova srpska politička misao, br. 1-2, Beograd 1999, 9; D. Popadić-M. Biro, *Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji*, Nova srpska politička misao, br. 1-2, Beograd 1999, 98.

nalnih polazišta, ignorizirajući dostignuća drugih etničkih grupa i multinacionalnih društava kojima su nekada pripadali.

Prvi kamen u temeljima fobije je razlika u religiji. One su moćna vododjelnica velikih ljudskih kolektiva.¹¹ Religijska pitanja su u biti i politička. Bez mira između religija nema ni mira među narodima. Zbog pokušaja uspostavljanja uniformnog jedinstva došlo je do sukoba između istočnog i zapadnog hrišćanstva. Kao primjer nasilja među hrišćanima treba pomenuti IV krstaški rat tokom koga su zapadni hrišćani 1204. zauzeli Carigrad i besprimjerno opljačkali ovaj, tada najveći i najbogatiji evropski grad. Osvajanje i pljačkanje ovog grada bila je ostala do danas “užasna trauma za bizantske kršćane i za sve kršćane koji nisu samo deklarativno, nego stvarno kršćani” (Mile Babić).¹²

Islam je jedina civilizacija koja je dovela u pitanje opstanak Zapada, i to nekoliko puta.¹³ Napadi na islam su intezivno otpočeli još u doba krstaških ratova, kada je prema Volteru “bilo više vizantijskih kaluđera koji su pisali protiv islama nego janjičara u osmanskoj vojsci”, razvijajući mržnju protiv islama, prikazujući ga najcrnjom pojavom u povijesti, vjerom krvi i mržnje. Korijene netrpeljivosti prema muslimanima treba tražiti u izvorima hrišćanstva i usponu islama.¹⁴ Islam se protivio tvrdnjama o pravu hrišćanstva na posjedovanje univerzalnosti. Bio je više tolerantan prema hrišćanstvu, nego što je ono bilo prema njemu.¹⁵ Historija islama svjedoči o njegovom brzom i dinamičnom razvoju, nastanku moćnih država i sultanata, procvatu bogate i raznovrsne islamske civilizacije. Evropski kolonijalizam je grubo zaustavio taj proces.¹⁶ To

¹¹ J. Burkhart, *Razmatranja o svetskoj istoriji*, Beograd 1996, 47; D. Kecmanović, *Psihopolitika mržnje*, 184.

¹² M. Babić, dekan i profesor Franjevačke teologije u Sarajevu, dalje ističe kako je u XVI i XVII stoljeću došlo do užasnih vjerskih ratova između katolika i protestanata. Potiranje razlika među hrišćanima proizvelo je još veće i više razlike; opšir. vidi: “Oslobođenje”, Sarajevo, 30. decembar 2007, 28.

¹³ S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb 1998, 260.

¹⁴ Progoni muslimana su bili uslovljeni prethodnom hrišćanskom netrpeljivošću patarena koji nisu vjerovali u Christa kao božanstvo, niti u svetog Duha, nisu obožavali slike i priznavali krst, kao ni ustanovu krštenja, osuđivali su alkohol i bili skloni asketskom životu, opšir. R. Muminović, *Zarobljeni um*, Tuzla 2000, 37.

¹⁵ Upor. H. Halid, *Borba polumjeseca i krsta*, I, 168; T. Ling, *Istorija religija Istoka i Zapada*, Beograd 1990, 394; D. Tanasković, *Ka razumevanju “srpsko-muslimanskog sukoba”*, Letopis Matice srpske, sv. 1-2, Novi Sad 2001, 68; Đ. Šušnjić, *Religija*, II, Beograd 1998, 359.

¹⁶ Dž. Esposito, *Islam danas*, u: *Oksfordska istorija islama*, Beograd 2002, 696.

što su zapadnjaci u XVI stoljeću pošli u osvajanja, koja je blagosiljala Crkva, bilo je jednako toliko za Boga koliko i za zlato.¹⁷

Evropa se određivala i kao vjerski pojam. Odbrana Evrope je bila izjednačena sa odbranom i ekspanzijom hrišćanstva. Strah od širenja islama izazvao je evropsku homogenizaciju i ideološko ujedinjavanje. Zapad je dugo tražio hrišćanski svijet mržnjom prema islamu. Na taj stav su ponajviše uticala osmanska osvajanja i evropska propaganda koja ih je predstavila u najcrnjem svjetlu “iako su osmanska osvajanja donijela Evropi, a posebno Balkanu, civilizaciju koju nije mogao apsorbirati balkanski primitivizam s izuzetkom naroda tih prostora koji je prihvatio islam”.¹⁸ Slika islama koju su stvorili hrišćanski učenjaci u srednjem vijeku omogućila je drugim hrišćanima da vode borbu protiv muslimana, kao borbu svjetla protiv mraka.¹⁹ Islam je smatran za fatalističku religiju koja je protiv napretka, a Osmanlije “zlim tuđinskim uljezom”. Islam se pokazao kao pogodno oruđe u polemičnim raspravama među hrišćanima kao simbol opasnosti i antihrista. Tipično objašnjenje da Bog silovitom osmanskom ekspanzijom kažnjava hrišćanstvo koje nije poštivalo njegove zakone bilo je zapravo identično sa tumačenjem prirodnih nepogoda i kataklizmi.²⁰ Pretežno negativne predstave o islamu, o muslimanima, svojstvene su historijskoj svijesti i kolektivno-psihološkom stereotipu svih hrišćanskih naroda jugoistočne Evrope.²¹ Antimuslimanski naboj je, sa više ili manje inteziteta, imao trajan karakter. Stari strahovi su donijeli transformirani u kulturološke predrasude.²² Evropa se nikada nije pot-

¹⁷ S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, 93; R. Nešković, *Pretpostavke za razgovor o istoriji i budućnosti hrišćanstva*, u: *Dve hiljade godina hrišćanstva na Balkanu*, Niš 2001, 13.

¹⁸ Jovan Hadži Vasiljević smatra da se osmanskoj upravi mora priznati da je u “verskom samoopredeljenju svojih podanika bila vazda liberalna, i da visoka državna uprava nije nikada ništa direktno činila, da se njeni hrišćani poturče”; opšir. J. Hadži Vasiljević, *Muslimani naše krvi u južnoj Srbiji*, Beograd 1924, 55.

¹⁹ Upor. K. Armstrong, *Istorija Boga*, Beograd 1995, 398; D. Pajin, *Vrednost neopipljivog: Susret Istoka i Zapada*, Gornji Milanovac 1990, 14..

²⁰ Po Montgomery Wattu “mrak koji pripisujemo našim neprijateljima (je) projekcija mraka u nama samima, koji nećemo sebi da priznamo. Tako posmatrano, izopačenu sliku islama treba shvatiti kao projekciju tamne strane evropskog čovjeka” – prema: O. Zirojević, *Uticao islama u Srednjoj Evropi*, Almanah, br. 19-20, Podgorica 2002, 305; opšir. M. Watt, *The Influence of Islam on medieval Europe*, Edinburgh 1972.

²¹ Upor. H. Halid, *Borba polumjeseca i krsta*, 168; N. Cigar, *Genocid u Bosni: Politika "etničkog čišćenja"*, Sarajevo 1998, 35.

²² Opšir. D. Quartaert, *The Ottoman Empire 1700-1912*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

puno oslobodila straha od "islamske opasnosti" i dominacije negativnih stereotipa o muslimanima. Pitanje legitimnosti islama na Balkanu i u Evropi ostalo je, i sa evropske strane, pod dojmom povijesnog straha od njega, otvoreno. Svi narodi imaju različite datume u svojoj memoriji.

Historija Osmanskog carstva, koje se zvanično nazivalo *Devlet-i Osmaniye - Osmanska država*, je nerijetko interpretirana, preko zamagljenih vidika, sa mnoštvom predrasuda, sa potcjenjivačkim i olahkim zaključcima, u evropskim, a naročito u historiografijama balkanskih zemalja. Širenje ovog carstva doživljavano je u prošlosti, kao i u starijoj historijskoj nauci, kao sukob islama i hrišćanstva, sukob dvije civilizacije, "dva svijeta".²³ Nazivanjem ovog carstva "turskim" podvlačilo se usko nacionalni a negirao njegov univerzalni karakter. Ako je Osmansko carstvo do grčkog ustanka 1821. bilo "terra incognita", znanja o njemu više se zasnivalo na "pričama iz 1001 noći", nego na historijskim faktima.²⁴ Termin "Tursko carstvo" je baština balkanske nenaučne historiografije i publicistike XIX i XX stoljeća, opterećenih stereotipima i predrasudama o Osmanlijama i Osmanskom carstvu kao sveopštim krivcima za sve nevolje u historiji tih naroda od početka XV do kraja XIX stoljeća.²⁵ Sva relevantna evropska literatura od XV stoljeća koristila je mahom izraz Osmansko carstvo. Zijo Gekalp, turski sociolog, kazao je da je Osmansko carstvo bilo "sazviježđe sastavljeno od pozajmica i usvojenica raznih karaktera i susjednih kultura". Osmanlije nisu bili nacija, već "mnoštvo naroda, jedna carska porodica i jedan sistem".²⁶ Oni su, u svojoj ekspanziji, obično pribjegavali vojnoj sili tek onda kada bi otkazala sva druga raspoloživa rješenja, kao što je pozivanje na predaju, vojna pomoć, pustošenje zemlje, ucjena, lukavstvo i dr.²⁷ Osmanska civilizacija je bila transnacionalna i transreligijska. Nakon zauzimanja Carigrada Osmanlije su se prema svojim hrišćanskim podanicima ponašali sa upadljivom velikodušnošću. U XV stoljeću bili su daleko popustljiviji prema

²³ G. Omerbašić, *Muhammed a.s. i džihad*, "Republika", br. 276-277, Beograd 1-31. januar 2002.

²⁴ V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka*, Istorijski glasnik, br. 2, Beograd 1955, 49; D. Kicikis, *Osmanlijsko Carstvo*, Beograd 1999, 6.

²⁵ N. Filipović, *Osmanska Bosna i Osmansko Carstvo u djelu "Stvaranje Jugoslavije 1790-1918" Milorada Ekmečića*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 40, Sarajevo 1990, 434.

²⁶ H. R. Trevor-Roper, *Kršćanstvo i Turci*, "Glas islama", br. 67, Novi Pazar jun 2002.

²⁷ O. Zirojević, "Brate moj, hane", "Helsinška povelja", br. 63, Beograd april 2003.

hrišćanima nego zapadni hrišćani jedni prema drugima za vrijeme reformacije i u XVII stoljeću.²⁸ Istanbul je u XVII stoljeću bio jedina prijestonica u Evropi u kojoj su svi hrišćani različitih uvjerenja mogli živjeti u razumnoj sigurnosti i ispoljavati svoje različite šizme i uvjerenja.²⁹ U hrišćanskom svijetu to nije bilo moguće. Iznevjeriti toleranciju, značilo bi iznevjeriti jedan od osnovnih islamskih principa.³⁰ Kako je Hegel uvjeravao, religija koja se čovjeku nameće nije njegova vjera, već je njemu nametnuta vjera.

Od XV do XVII stoljeća osmanske snage su izgledale nepobjedive. Države na Balkanu koje su pale pod osmansku vlast nisu osvajane kao zemlje neprijateljskih naroda, već kao suprotne vjerske zajednice, pa je njihovo zauzimanje tretirano kao pobjeda islama u ime koga je i održavana vlast. Nikada nije došlo do nekog radikalnog pokušaja asimilacije balkanskih hrišćanskih naroda sa osmanskim običajima i islamom. Makedonija je, primjerice, bila dva milenija "odlagalište" raznih naroda koji su tu napravili pravi "etnografski muzej". Fleksibilna osmanska politika nailazila je na dobar prijem hrišćana. Osmanski osvajači Bosne, pisao je dr. Čiro Truhelka "nisu bili onaki divljački zatornici kako nam ih crta školska povijest. Oni nisu u osvojenim zemljama razarali domaćih institucija ni proganjali pojedina vlasteoska plemena".³¹ Neki su naučnici smatrali da se nije samo radilo o osmanskoj vojničkoj premoći, već, prije svega, o moralnoj. Osmanska politika vođena krilaticom "živi i pusti druge da žive" bila je u oštroj suprotnosti sa zaostalošću tadašnjih hrišćanskih država. Balkanski seljaci su u vrijeme sultana Mehmeda Fatih govoreli: "*Bolje turski turban nego papska kruna*". Primanje islama nije bila avantura ni nosilaca nove vlasti ni onih koji su tu vjeru prihvatili.³²

²⁸ T. Ling, *Istorija religija Istoka i Zapada*, 394; V. Dedijer, *Književnost i istorija*, Beograd 1985, 103.

²⁹ Opšir. B. Lewis, *Islam and the West*, Oxford University Press, New York 1993.

³⁰ Mustafa Busuladžić 1944. piše: "da smo mi gajili agresivne namjere bilo prema komu, mi smo ga mogli kroz pet stoljeća likvidirati da mu se danas ni za trag ne zna"; vidi: M. Busuladžić, *Muslimani u Evropi*, Sarajevo 1997.

³¹ Jedno od stereotipnih razmišljanja iznosi i dr. V. Jerotić koji smatra da među historičarima preovlađuje mišljenje kako je "dragovoljno potručivanje bilo više nego nasilno"; opšir. V. Jerotić, *Otkud prevera u balkanskih naroda*, Književnost, br. 11-12, Beograd 1996, 1406; R. Ljušić, *Suze sultana Sulejmana Drugog*, "Politika", Beograd 6. februar 1993.

³² Dr. Olga Zirojević smatra da su se Osmanlije zadržali na Balkanu više od 500 godina, ne zbog slabosti onih koje su osvojili, niti su te narode držali pod

Projekti o uništavanju Osmanskog carstva i njegovoj diobi, na papiru i u mašti hrišćanskih ritera, vladara i ideologa nastajali su još od XV stoljeća.³³ Nakon velikih geografskih otkrića, Zapad je prije sustigao i prestigao Istok. Osmanski poraz kod Lepanta 1571. i uspješna odbrana Beča 1683. potvrdili su premještanje moć na revitaliziranu i samouvjerenu Evropu. Osmanski prijeteći "*bič hrišćanstva*" uskoro će postati hronični "*bolesnik na Bosforu*". U "Velikom ratu" za Osmansko carstvo najkatastrofalnija godina bila je 1683. kada su osmanske snage, nakon neuspješne opsade Beča, odbijene i potučene od austrijske i poljske vojske koju je u pomoć (uz novčanu naknadu) doveo poljski kralj Jan Sobjeski.³⁴ Hiljade osmanskih vojnika nastradalo je pod zidinama Beča, kao i u povlačenju. Austrijanci su 1684.-1687. u snažnoj kontraofanzivi potpuno "očistili" cijelu Ugarsku od muslimana. Samo na zemljištu između Drave, Dunava, Save i Ilove, oko 1680. bilo je oko 115.000 muslimana, 72.000 Hrvata-katolika, 33.000 Srba i 2.000 Mađara.³⁵ Muhadžiri iz Ugarske i Like preplavile su Bosnu. Tokom ljeta 1684. i 1685. najveći dio jugozapadne Ugarske, uključujući tu i Peštu, bio je u habsburškim rukama. Hiljade osmanskih spahija, među kojima i mnogi Bošnjaci, napustilo je te krajeve. Juna 1686. pao je Budim, najvažniji muslimanski centar sjeverno od Save i Dunava. Sa preživjelim muslimanima iz Budima povukli su se i Jevreji sefardi, koji su mahom došli u Sarajevo. Iste godine Habsburgovci su osvojili Pečuh i Segedin.³⁶ Muslimani koji su pali u ruke hrišćana bili su ubijani, prodati kao robovi ili su pokršteni. Aleksandar Popović je iznio zastrašujuće izvještaje očevidaca o onome što se zbilo sa muslimanskim civilnim stanovništvom nakon ugarskog

okupacijom "jer okupacija ne traje petsto godina, već zbog njihove pragmatičnosti, a pragmatičari nisu netolerantni" – prema: "Novi Pančevac", br. 35, Pančevo 26. avgust 1993; upor. H. Hadži Vasiljević, *Muslimani naše krvi u Južnoj Srbiji*, 55; N. Filipović, *Diskusija na Naučnom skupu "Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine"*, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, 559-560; Dž. Espozito, *Islamska pretnja: mit ili stvarnost*, Beograd 1994, 51-52; E. Redžić, *Historijski pogledi na nacionalne i vjerske odnose u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2004, 25-26.

³³ Č. Popov, *Građanska Evropa (1770-1871)*, I, Novi Sad 1989, 201.

³⁴ J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992, 116.

³⁵ Opšir. S. Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 47, Zagreb 1953; Isti, *Seobe i naselja u Lici*, Zbornik za narodni život i običaje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 41, Zagreb 1962.

³⁶ J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, Zagreb 1979, 23; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 279.

osvajanja svakog grada.³⁷ Porta i Austrija su, nakon dugih pregovora, zaključili ugovor o miru 16. januara 1699. u Sremskim Karlovcima.

Od Bečkog rata započinje proces demografske deosmanizacije Balkana, "vreme opštih progona muslimanskog stanovništva sa balkanskih prostora a da se za to nisu birala sredstva".³⁸ Val prisilnih migracija zahvatio je tokom historije i muslimane južnoslavenskog porijekla nakon udara kojim je bilo izloženo Osmansko carstvo. Nakon više od dva stoljeća koliko je naseljavalo prostore balkanskog sjeverozapada i Panonije, određene dijelove Dalmacije, Kninske krajine, Like, Slavonije, Ugarske i drugih krajeva, bošnjačko-muslimansko stanovništvo je, povlačenjem osmanske uprave sa tog prostora, bilo izloženo represalijama praćenim masovnim progonima, sve u skladu s tada vladajućim zapadnim principom "*Cuius regio, eius religio*". Nije se zapravo moglo ni zamisliti da vladar tolerira ni drugu varijantu kršćanstva, a kamoli islam. Radilo se zapravo o temeljitim etničko-vjerskim čišćenjima.³⁹ One muslimanske porodice koje su ostale po Ugarskoj i Slavoniji bile su pokrštene. Sličnu sudbinu su imali i muslimani u Lici, Krbavi i Dalmaciji.⁴⁰ Katolički sve-

³⁷ Opšir. A. Petrović, *L' Islam Balkanique: Les Muslimans de Sud-Est European dans la periode Post-Ottomane*, Berlin 1986; M. Ali Kettani, *Islam na Balkanu u postosmanskom dobu*, "Islamska misao", br. 141, Sarajevo septembar 1990. U oktobru 1697. austrijska vojska, pod komandom Eugena Savojskog, prodrila je u Bosnu, i došla do Visokog, odakle je 23. oktobra krenuo ka Sarajevu. Ovaj grad je opljačkan i popaljen. Cijela čaršija je izgorjela, porušena je većina džamija, mnogi stanovnici pobijeni, tako da nakon Savojskog "Sarajevo za vrijeme Turaka, nikada nije više moglo dostići svoju moć, značaj i ugled koji je imalo"; upor. V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijeg vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo 1937, 113-114; N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, Sarajevo 1993, 53; A. Hadžihasanović, *Sarajevo: istine i mitovi*, Sarajevo 2001, 76-77; N. Košćević, *Sarajevo između dobrotvorstva i zla*, Sarajevo 1995, 59-60.

³⁸ E. Mušović, *Muslimani Crne Gore*, Novi Pazar 1997, 67.

³⁹ Dr. Safvet-beg Bašagić o tome piše: "Naglim pomračenjem polumjeseca nad zemljama ugarske krune, Bosna je više izgubila, nego sva Turska. Velika lenska i feudalna imanja bosanskih i hercegovačkih begova propadoše za uvijek. Mnogobrojne naše naseobine po većim gradovima i palankama, koje su otišle iz Bosne za Sokolovića vremena i poslije, izgubiše se za uvijek. Hiljade bosanskih porodica ostalo je u Ungjurovini. Veoma mali broj se vratio u domovinu" - opšir. S. Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od 1463. - 1850.)*, Sarajevo 1900, fototipsko izdanje, Istanbul 1994.

⁴⁰ E. Pelidija, *O migracionim kretanjima stanovništva Bosanskog ejaleta u prvim decenijama XVIII vijeka*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 119-131.

ćenik Karlo Mesić iz Brinje, sa grupom svojih fanatičnih pristalica, vršio je u Lici nasilna pokršćavanja. Muslimani koji bi odbili da se pokrste bili su ubijani.⁴¹ Pokršćavanje će dugo biti prisutno, kao dio plana nestanka muslimana sa južnoslavenskog prostora. Pokršćavanje je za prave pripadnike islama bio genocid nad smislom njihovog života.⁴² Husein Alić će 1941. ukazivati da je u Lici “preživjelo” mnogo muslimanskih prezimena.⁴³ Nakon mletačkog zauzimanja dalmatinskih i primorskih gradova u jesen 1687. brojne muslimanske porodice su se iselile u Bar, Hercegovinu i Nikšić. Samo iz Herceg Novog otišlo je 2.200 stanovnika.⁴⁴ Oni muslimani koji su ostali su bili pokršćavani.⁴⁵ Papa Benedikt XIV izdao je encikliku biskupima, na čijoj je teritoriji bilo dvovjerstva, kojom je naredio da se katolicima zabrani uzimanje muslimanskih imena.⁴⁶

Osim iz zemalja srednje Evrope i Balkana, progon muslimana je zahvatio i Rusiju, gdje su još od XVIII stoljeća vršeni pogromi i pokršćavanja ovog stanovništva. Carica Katarina II je težila da protjera Osmanlije iz Evrope. Prostor Osmanskog carstva se vremenom sve više sužavao i postajao pribježište muhadžira različitog etničkog i lingvističkog porijekla sa izgubljenih teritorija. Ukoliko postoji “zakon” u “migriranju”, onda on glasi da, kad jednom tok migriranja krene, on dalje potiče vlastiti tok.⁴⁷

Balkan je u XIX stoljeće ušao kao, potencijalno, jedinstvena cjelina koja je u odnosu na Zapad bila Istok, a izašao iz njega, rascijepljen, kao područje koje, još uvijek u odnosu na Zapad, nije bilo ni Istok, ni Zapad,

⁴¹ A. Zulfikarpašić, *Sudbina muslimana u Hrvatskoj i Srbiji*, u: *Bosanski pogledi 1960-1967*, London 1984, 10.

⁴² R. Muminović, *Fenomenologija srpske genocidne svijesti*, Ankara 1995, 79.

⁴³ Alić dalje dodaje kako “Ličani istinski štuju svoje “Turke”, znaju da su im to jednokrvna braća i mnogi otvoreno priznaju da su njihovi stari bili muslimani” – nav. prema: Kalendar: “*Narodna uzdanica*”, Sarajevo 1941, 97; O. Zirojević, *Konvertiti - kako su se zvali*, Podgorica 2001, 46, nap. 222.

⁴⁴ Tada je u Herceg Novom i okolini bilo oko 45 džamija i preko 40 mesdžida; opšir. R. Hajdarpašić, *Trebinjska kapetanija u odbrani Hercegovine*, Sarajevo 1996, 42.

⁴⁵ Fra Donat Jelić iz Napulja je pisao kako je učinio mnogo za spas duša jer je preobratio mnoge “Turke” u kršćansku vjeru. Makarski biskup Nikola Bjanković krstio je 1707. “*mnoge turske porodice u Hercegovini*”. Car Karlo VI je, preko svoga pisma krišćanima u Bosni, poručio i muslimanima da svi oni “koji htjednu prihvatiti kršćansku vjeru mogu slobodno ostati u posjedu svojega imanja. A oni koji ne htjednu, nek se sele kud im se sviđi”; opšir. M. Nedić, *Stanje redodržave Bosne Srebrne*, Đakovo 1884, 76-77.

⁴⁶ O. Zirojević, *Konvertiti - kako su se zvali*, 11, nap. 13.

⁴⁷ Prema: S. P. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, 246.

nego nešto između.⁴⁸ Porta je u prvoj polovini XIX putem reformi pokušavala da osnaži državnu upravu i prebrodi krizu u kojoj se nalazila, ali je sve to, uslijed niza otežavajućih okolnosti, išlo veoma sporo. Da bi vratila inostrane zajmove i ogromne kamate ona je bila prisiljena da povećava unutarnje poreze i takse. To je najviše pogađalo njene balkanske provincije koje su spadale u najrazvijenije dijelove ogromnog carstva.⁴⁹ Stare imperije, poput osmanske države, nisu bile nacionalne. Strukture, zakoni vladajuće klase vezani su za islam, ali je tek krajem XIX stoljeća, prilikom slabljenja moći, osmanski režim postao netolerantan, braneći se od ne manje netolerantnih hrišćanskih država.

Osmansko carstvo su iznutra razarale i rasparčavale probuđene nacije, a spolja velike sile. Stvaranje država na Balkanu nije značilo samo diskontinuitet sa političkom prošlošću, “nego i odbacivanje te prošlosti”. Nacionalna država je smatrana neprevaziđenim oblikom organiziranja, ključnim faktorom u međunarodnim odnosima i najboljim faktorom političke stabilnosti.⁵⁰ Agresivnost je bila vitalni uslov za postojanje novih balkanskih država u skladu sa lekcijom koje su im dale evropske sile: ekspanzija ili propast.⁵¹ Trend ka “demografskoj deosmanizaciji” prisutan je u cijeloj historiji balkanskih nacionalnih država tokom XIX stoljeća. One pojedinačno nisu mogle pobijediti Osmansko carstvo, ali su bile na strani onih koji su pobjeđivali. Svaki veliki proces na Balkanu je započinjao uz izrazitu asistenciju strane diplomacije i evropskog duhovnog uticaja. Napori hrišćanskih naroda ka osamostaljivanju, praćeni progonima muslimana, ne bi bili dovoljni bez pomoći velikih sila, prije svega Rusije.⁵² Rusija je još 1774. odredbama mira u Kučuk-Kainardžu,

⁴⁸ E. Skopetea, *Orijentalizam i Balkan*, Istorijski časopis, knj. XXXVIII, Beograd 1991, 133-134; S. Đurović, *Problemi modernizacije Balkana u 20. veku*, u: *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd 1996, 276; Z. Mirdita, *U povodu knjige Noela Malcolma “Kosovo. A Short History”*, Časopis za suvremenu povijest, br. 3, Zagreb 1999, 557-558.

⁴⁹ M. Ekmečić, *Spoljni faktor u procesu sazrijevanja balkanskih revolucija 1849-1878. godine*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 3, Beograd 1964, 27.

⁵⁰ Upor. M. Imamović, *Berlinski kongres i južnoslavenski prostor*, Pregled, br. 10-11, Sarajevo 1978, 1191-1205; K. Čavoški, *Uvod u pravo*, I, Beograd 1995, 168; V. Dimitrijević, *Može li se država-nacija na Balkanu pomiriti sa svojim građanima*, Reč, br. 43, Beograd 1998, 187.

⁵¹ M. Dogo, *Odgovor na “Razmišljanja”... prof. dr. Milča Lalkova, objavljena u Godišnjaku za društvenu istoriju III-3 (1996)*, Godišnjak za društvenu istoriju, sv. 1, god. IV, Beograd 1997, 95.

⁵² V. Ćorović, *Stvaranje nezavisnih država na Balkanu*, u: *Knjiga o Balkanu*, I, Beograd 1936, 209; M. Ekmečić, *Spoljni faktor u procesu sazrijevanja balkanskih revolucija 1849-1878. godine*, 35.

stekla status samostalnog zaštitnika interesa pravoslavnih hrišćana u Osmanskom carstvu. "Pravo intervencije u korist hrišćana" ona je obilato koristila tokom borbe tih naroda za stvaranje samostalnih država.⁵³ Rusija je nakon uskraćivanja mogućnosti da preko vjerskog protektorata širi svoj uticaj na Balkanu, počela da pomaže pokrete hrišćanskih naroda. Historijske osnove ruskog "*mesijanizma*" se u stanovitoj mjeri mogu protumačiti "*specifičnim otporom*" drevne Rusije azijskoj stepi – otporom agresiji azijskih naroda. Geografski položaj između evropskog Zapada i azijskog Istoka, Rusiji je nametnuo ulogu zaštitnice Evrope, što je ona shvatila mesijanski.⁵⁴

Osmansko carstvo je dugo imalo ulogu "hladnjaka" koji je čuvao balkanske nacionalizme u "čvrstom" stanju. Sa procesom raspadanja ovog carstva u XIX stoljeću, balkanski integristički nacionalizmi su se, uz ratne trube evropskih sila i nekontrolisanu silu, trgli iz uspavanosti.⁵⁵ Snažna osporavanja osmanske države došla su u XIX vijeku od balkanskih hrišćanskih intelektualaca školovanih na Zapadu koji su kasnije učestvovali u antiosmanskim ustancima. Za balkanske hrišćanske intelektualce nacionalna prava su bila ujedno i historijska prava.⁵⁶ Intelektualne elite balkanskih naroda razvijale su vizije i aspiracije, koje su uračunavale što je moguće više oblasti na kojima su živjeli.⁵⁷ Na Balkanu se nacionalizam prvobitno formirao među Grcima i slavenskim hrišćanskim narodima. Grci su, primjerice, pod osmanskom upravom neosporno imali mogućnosti da postignu dobru, pa čak i sjajnu karijeru.⁵⁸ Oni su u prvim decenijama XIX stoljeća zarazili Balkan virusom nacionalizma koji se razvijao unutar nehrišćanskog, osmanskog političkog sistema.

⁵³ M. Stojković, *Rusija i Balkan u prošlosti i danas*, Međunarodna politika, br. 1076, Beograd 1999, 5; Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu*, Beograd 2002, 99. Rusija je, između XVII i XIX stoljeća, protiv Osmanskog carstva, sama ili zajedno sa drugim državama, vodila 12 ratova, u nastojanju da proširi granice svoje teritorije.

⁵⁴ *Istorija novog veka*, knj. II, Beograd 1949, 203; *Istorija sveta*, knj. 4, Beograd 1979, 210; V. Fjodorov, *Mesijanizam i sveta Rusija*, "Republika", br. 200, Beograd 1-15. novembar 1998.

⁵⁵ *Nedovršeni mir: Izveštaj Međunarodne komisije za Balkan*, Beograd 1998, 14.

⁵⁶ S. Balić, *Tradicija i suvremenost*, "Muallim", god. II, br. 5, Sarajevo 26. mart 2001.

⁵⁷ U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi: Svjetionik Sarajevo*, Sarajevo 1997, 83.

⁵⁸ H. Seton-Watson, *Nacije i društvo*, Zagreb 1980, 121. A. H. Kober piše da je osmanska vladavina bila idealna za školovanje balkanskih naroda, nije naturala nikakvu određenu formu ni politička gledanja na svijet; opšir. A. H. Kober, *Balkan i Evropa*, u: *Knjiga o Balkanu*, II, Beograd 1937, 18.

Njegovo je širenje imalo razarajuće posljedice.⁵⁹ Grci su još krajem XVIII stoljeća bili predmet “Grčkog projekta” ruske carice Katarine, za prekrajanjem Osmanskog i stvaranjem Grčkog carstva. Značajan broj Grka obavljao je posao ruskih konzula. Helenizam je bio vodeći balkanski nacionalizam. Zanosio se obnovom “*treće civilizacije*”, koja bi nastavila onu klasičnu i vizantijsku.⁶⁰ Multietnički kolorit Balkana pokazivao se, po M. Todorovoj kao najveći problem, jer je oduvijek kvario račune prostim kategorizacijama, uzimajući u obzir i složeni sukob između osmanske demografske zaostavštine i historijskih prava na teritorije koje su polagale novostvorene države.

Historija stvaranja nacija i država na Balkanu je uvijek bila historija secesionizma i ekspanzije, otcjepljenja iz višenacionalnih država uz istovremene pretenzije ka velikonacionalističkoj zamisli. Pojam jednonacionalne države postao je kob Balkana. U balkanskom etničkom kaleidoskopu načelo nacionalnosti nadasve je bilo recept za nasilje.⁶¹ Protuosmanski ustanci u XIX stoljeću u Srbiji, Grčkoj i Bugarskoj, smatra dr. Ivo Banac, bili su po definiciji i vjerski i nacionalni: “u tome leže korijeni uvriježena straha od vjerske i nacionalne raznolikosti”. Etnički nacionalizam nije bio zagovornik višenacionalne države. Balkanske “*revolucije*” – stvaranje neovisnih nacionalnih država jeste pripovi-

⁵⁹ Paul Roux smatra da je sva tiranija, kako lingvistička, tako i vjerska na prostoru Osmanskog carstva dolazila od Grka: “Njihov stari prestiž, njihova dobra organizacija, privilegije koje su im Osmanlije daju učinivši njihovog patrijarha najvišom vlašću Pravoslavlja, trgovačko i pomorsko bogatstvo koje oni ubrzo stiču, podstiču ih da postanu prave vođe drugih kršćanskih naroda. To je nepogrešiv zakon unutrašnjeg života Osmanlijskog carstva: manjine se međusobno proganjaju, a za to smo stalno optuživali Turke”; opšir. vidi: R. Clogg, *Grčki nacionalizam kao majka svih nacionalizama*, u: *Europa i nacionalizam*, Zagreb 2000, 18; И. Ортајли, *Идеолошкото историско наследство на Балканот*, u: *Балканот во новиот милениум*, Скопје 2002, 209.

⁶⁰ F. Veiga, *Balkanska zamka (1804-2001)*, Beograd 2003, 26-28. Samo u toku grčkog ustanka na Peloponezu u proljeće 1821. bilo je pobijeno preko 20.000 muslimana – uključujući žene i djecu. Svi muslimani koji su se sklonili po osmanskim tvrđavama, po njihovom padu u grčke ruke, takođe su bili pobijeni, bez obzira na pol i starosnu dob. Stanovnicima Navarina je bio obećan slobodan prolaz prema Africi ukoliko prestanu sa otporom. Nakon ulaska u ovaj grad Grci su pobili 3.000 njegovih žitelja – opšir. W. St. Clair, *That Greece might still be free: The Philhellenes in the War of Independence*, London 1972.

⁶¹ Upor. T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd 2002, 467; M. Mazower, *Balkan: Kratka povijest*, Zagreb 2003, 125.

jest o seljačkim ustancima u kojima je ključni element izgon i istrebljenje muslimana. Naviknutost na mitska razmišljanja rezultirala je stereotipima o muslimanima kao zlu koje je trebalo do kraja uništiti.⁶² Sastavni dio integracione ideologije su mitovi i predstave o srednjovjekovnoj historiji. Potiskivanje muslimana pratio je san o obnovi srednjeg vijeka.⁶³

Tradicionalna i pisana književnost načinila je od Turaka "*bič božji*", neku vrstu strašila, koja se mogla predstaviti samo mračnim i krvavim bojama.⁶⁴ Antiorijentalizam je bio značajan rastegljivi ideološki okvir izmišljanja prošlosti, a graničarstvo njen misionarski segment. Sve do okončanja balkanskih ratova bila je to odbrambena ideologija slavenskih hrišćanskih naroda protiv Osmanskog carstva. "Turci" su dugo bili kostur balkanskih "oslobodilačkih mitova" i kolektivnog pamćenja koje je uticalo i na historiografiju. Pamćenje djeluje na naučno proučavanje prošlosti, ne samo kao istraživački prioritet, nego i kao pozadina osjećajnih mjesta sjećanja. Izmišljena monolitna prošlost je nadvladavala diferencirane i višeslojne historijske slike.⁶⁵ Muslimani su nerijetko tretirani kao "*ostaci okupatora*", ili, pak, nedržavotvorni element, nehistorijska skupina koja treba da nestane ili asimilira u "priznate nacije". Massien de Clerval (1820.-1896.) boraveći u Bosni 1855. piše o Bošnjacima kako je "velika nesreća ovog dijela slavenske rase da je nepoznat, ili da je bar jedino poznat preko izvještaja svojih neprijatelja".⁶⁶ U XIX stoljeću tri mita - prelazak na islam temeljen isključivo na kukavičluku i pohlepi, stabilne, dugovječne etno-konfesionalne zajednice i potpuna izopačenost osmanske uprave - činili su temelj nove vjerske ideologije, "*hristoslavizma*", vjerovanja da su Slaveni hrišćani po prirodi i da bilo kakav prelazak iz hrišćanstva u drugu vjeru podrazumijeva izdaju slavenske rase.⁶⁷ Mit o vjersko-nacionalnim konverzijama kao otpadništvu u svijesti

⁶² M. Popović, *Vidovdan i Časni krst*, Beograd 1998, 166; I. Banac, *Teret lažne povijesti*, Forum Bosnae, br. 18, Sarajevo 2002, 45.

⁶³ S. Ćirković, *Rabotnici, vojnici, duhovnici: Društva srednjovekovnog Balkana*, Beograd 1997, 184.

⁶⁴ L. Marković, *Polemika ili dijalog s islamom?*, Livno 1995, 130-132; H. Kung-J. Van Ess, *Kršćanstvo i svjetske religije; Islam*, Livno 1995, 41-43; F. Šistek, *Češke predstave i stereotipi Turaka*, Almanah, br. 21-22, Podgorica 2003, 295-296.

⁶⁵ T. Kuljić, *Mit i istorija na "tržištu"*, "Helsinška povelja", br. 85-86, Beograd jul-avgust 2005, 32.

⁶⁶ M. de Clerval, *Putovanje u Bosnu 1855*, Forum Bosnae, br. 5, Sarajevo 1999, 321.

⁶⁷ M. Sells, *Iznevjereni most: Religija i genocid u Bosni*, feljton, "Jutarnje novine", Sarajevo 26. jun 2002; "Naši dani", br. 265, Sarajevo 12. jul 2002. (intervju: M. A. Sells).

balkanskih hrišćana je toliko snažan da se njime simbolički dočarava i savremeni ateizam ili anti-nacionalizam. Doktrina o destruktivnom ponašanju konvertita kao ispoljavanju osjećaja krivice, koja ima korijen, prije svega, u narodnom predanju, nije nikada dokazana, ali se ustalila u književnosti i nauci. Uprošćena historiografska tumačenja potiču iz metodološke postavke u kojoj se fenomeni vezani za nacionalnu prošlost, pa i za vjerske konverzije, prikazuju teleološki, u kontekstu borbe za samoodržanje, i pruženog, raznolikog otpora.⁶⁸

Svaka balkanska nacija je u XIX stoljeću težila da se identificira sa određenom teritorijom, kao i da okupi stanovništvo u homogenu cjelinu, stvarajući nacionalnu državu. Mnogi od onih koji su procjenjivali balkansko stanovništvo bili su inficirani rasizmom. Balkanski nacionalisti bili su često klasični rasisti koji su vjerovali da su “narod” ili “nacija” određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše. Rasistička vjerovanja su ne samo smušena, nego su istodobno i porazna za računanje stanovništva.⁶⁹ Nacionalni identitet balkanskih država temeljio se prevashodno na religijskoj, a tek onda na lingvističkoj i historijskoj osnovi. Pravoslavlje nije podnosilo islam, premda je i samo stiglo sa istoka, potiskujući staroslavenski paganizam svojim monoteizmom.⁷⁰ U drugoj polovici XIX stoljeća nacionalizam na Balkanu uglavnom je slijedio italijanski i njemački primjer, kao i evropske smjernice označene jakobinskim principom: “jedna nacija - jedna država”. Etnička čišćenja se na Balkanu javljaju kao dio nacionalnih programa. Nacionalne države na Balkanu nastajale su putem nasilja, pljačke i masovnih progona “nepodobnih” etničkih i vjerskih zajednica, prije svega, muslimana. Oni su bili prva žrtva njihovog nastanka i ekspanzije. Kada nacionalno-osvajačka ili nacionalno-osvetnička raspoloženja zavladaju kod bilo kojeg naroda, tada se na površini pojavljuju najgrozniji antipodi ljudskoj kulturi i ljudskom duhu.⁷¹

⁶⁸ B. Aleksov, *Viđenje verskih preobraćenja u formiranju srpske nacionalne svesti*, u: *Religija, društvo i politika: Kontroverzna tumačenja i približavanja*, Bonn 2002, 143-150; Isti, *Poturica gori od Turčina: srpski istoričari o verskim preobraćenjima*, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo 2003, 234-235; opšir. S. Bandžović, “*Sintetičke nacije*” u “*krugu turske magije*”: *deterministički splet antibošnjačkih stereotipa*, Godišnjak, BZK “Preporod”, Sarajevo 2003, 106-131.

⁶⁹ J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (I)*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 7-8, Sarajevo 1999, 745.

⁷⁰ Upor. R. Muminović, *Povijesno događanje i politika*, Sopoćanska viđenja, br. 9, Novi Pazar 1990, 69.

⁷¹ J. Marjanović, *Reforma ili revolucija na Balkanu*, Jugoslovenski historijski časopis, br. 3-4, Beograd 1975, 7. Dr. Milorad Emečić 1988. izjavljuje u jednom intervjuu: “Nasilje je babica stvaranja nacionalnih država, i to, uglavnom, nasilje u

Historija balkanskog prostora se ne može potpuno razumijeti bez izučavanja sudbine muslimanskog stanovništva. Tradicionalna historija Balkana je u biti historija osmanskih manjina data izvan njihovog konteksta. Njihov kontekst je zapravo većinsko muslimansko stanovništvo tokom višestoljetne osmanske uprave.⁷² U izvorima XIX stoljeća odnos između novostvorenih balkanskih država i muslimana je loše ili jednostrano dokumentiran. U dokumentaciji žurnalističkog tipa dominirao je negativan stereotip o muslimanima, a ona je prećutkiavala nasilja nad muslimanima koja su pratila eksploziju i tok borbe za neovisnost.⁷³ Pritisak historije je djelovao na balkanske hrišćane kao valjak na putu: “u slijepoj mržnji prema osmanskom dobu, uništavane su i ljepote koje su bile stvorene”. Prostore koje su Osmanlije tretirali kao svete, njihova svetišta skrnavili su i profanirali, naročito u XIX stoljeću, ljudi koji su svojedobno bili njihovi podanici. Bilo je to naknadno, orvelovsko ispravljanje historije, praćeno uništavanjem historijskih spomenika koji su dokazivali suprotno od njihovih propagandističkih teza. Niko se nije brinuo, primjerice za iseljavanje muslimana iz Beograda, ili rekao bilo što u njihovu korist. Na simpatije Evrope nisu mogli da računaju iz jednostavnog razloga: Srbi su bili hrišćani, a muslimani nisu.

Osmansko carstvo je u XIX stoljeću, pod unutarnjim i kontinuiranim, ponižavajućim spoljnim udarcima, prepušteno pohlepi velikih sila, nagrizano bujanjem raznih unutrašnjih nacionalizama, vjetrom razdora i brojnih ustanaka, upadalo iz krize u krizu, prepuštajući se vrtlozima tzv. “Istočnog pitanja”. Velike evropske sile nisu djelovale odlučno da Carstvo izvuku iz nevolje. Historijska rečenica koju je ruski car Nikolaj I uputio 1852. ser Hamiltonu Sejmuru, britanskom ambasadoru, bila je jasno dvosmislena: “Na rukama nam je veoma bolestan čovjek: bila bi velika nesreća, otvoreno vam to kažem, ako bi nam ovih dana preminuo,

ratu. Svaki nacionalizam počinje skupljanjem bajki ili epskih pesama, i to je uglavnom elitni nacionalizam” - prema: “Književne novine”, Beograd 1. decembar 1988; O. Milosavljević, *Jugoslavija kao zabluda*, u: *Srpska strana rata*, Beograd 1996, 60. Još su Atinjani, kako je on jednom citirao, poručivali nekom malom susjedu da “jake države rade što mogu, a da slabe pate ono što moraju” - prema: M. Ekmečić, *O jedinstvu srpskog naroda*, Književnost, br. 7-8-9, Beograd 1994, 833.

⁷² F. Karčić, *Neispričana priča: smrt i progonstvo osmanlijskih muslimana*, “Preporod”, br. 18/715, Sarajevo 15. septembar 2001; opšir. S. Bandžović, *Popullata myslimane e pashallëkut të Beogradit në kohën e Karagjorgjit dhe Milosh Obrenoviqit*, Drita e Jetës, Reviste për filozofi, religjion, shkencë dhe kulturë, Numër 1-2, OJQ “Dritagjilan”, Gjilan 2007, 286-306.

⁷³ M. Dogo, *Balkanske nacionalne države i pitanje muslimana*, Godišnjak za društvenu istoriju, br. 3, Beograd 1995, 353-362.

pogotovo prije nego što bi sve potrebne mjere bile preuzete”.⁷⁴ “Istočno pitanje” se kao problem opstanka osmanske države u Evropi, postavljalo sa dvije strane: od balkanskih hrišćanskih naroda i od evropskih sila sa njihovim ekspanzionističkim pretenzijama.⁷⁵ Pritisak “civilizatorskih” sila, kao i previranja unutar osmanskog društva imali su udjela u orijentaciji Carstva nakon 1839. godine. Čuvena “*Povelja od Gilhane*” sultana Abdulmedžida (1839.-1861.) označila je veliki preokret u historiji Carstva. Ona je polazna tačka za širok program reformi koji će u periodu od nekoliko decenija preokrenuti institucionalni, ekonomski i socijalni izgled zemlje. Kulminacija ovog pokreta biće osmanski ustav iz 1876. godine. Donošenje ovog ustava 1876. po kome su se svi podanici zvali Osmanlijama “ma kojoj vjeri pripadali”, predstavljalo je veliki politički iskorak ali nije moglo zaustaviti dalje razaranje države.⁷⁶ Posljednjih decenija XIX stoljeća Osmansko carstvo se nalazilo pred egzistencijalnim pitanjem kako da se odbrani od pretenzija agresivnih balkanskih država i velikih sila, očuva i konsolidira preostale teritorije.⁷⁷

Sedamdesetih godina XIX stoljeća muslimani su sačinjavali polovicu stanovništva Balkana. Ratovi osamdesetih godina XIX stoljeća najviše su doprinijeli drastičnoj promjeni vjerske i nacionalne strukture Balkana. Migracioni pokreti stanovništva tokom XIX stoljeća uglavnom su posljedica vojno-političkih događaja, i to prije svega nastanka nacionalnih država. Progoni muslimana sa teritorija koje su oduzete od osmanske vlasti bili su u skladu sa dotadašnjom evropskom praksom. Uz velika stradanja, znatan dio muslimana je 1870.-1890. prognan u Anadoliju.⁷⁸

⁷⁴ Ono što se u historiografiji nazivalo “Istočnim pitanjem” dugo je tretirano samo sa zapadnjačkog stanovišta, posebno sa antiosmanskog polazišta, u kontekstu raspada Osmanskog carstva. Rober Mantran, pod “Istočnim pitanjem” podrazumijeva skup događaja od Kučuckajnardžijskog mira 1774. do Lozanskog ugovora 1923. godine, čije su glavne karakteristike postepeno komadanje Carstva i rivalstvo velikih sila koje su imale za cilj uspostavljanje kontrole ili uticaja u balkanskim zemljama Evrope i priobalnim zemljama istočnog Sredozemlja; opšir. S. Bandžović, *Istorija Osmanskog carstva*, priredio Rober Mantran, prevela sa francuskog Ema Miljković-Bojanić, Beograd 2002, - Beharistan, br. 10-11, Sarajevo proljeće-ljeto 2003, 222-236 (prikaz knjige).

⁷⁵ J. Jovanović, *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918-1938*, knj. I, Beograd 1938, 81.

⁷⁶ U teškom stanju za Osmansko carstvo Ustav je u februaru 1878. suspendiran; o njegovim odredbama opšir. vidi: Dž. Čaušević, *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2005, 191.

⁷⁷ Б. Јелавич, *Историја на Балканот*, II, Скопје 1999, 92.

⁷⁸ R. Mahmutćehajić, *Trajnost stradanja*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 7-9,

Dugo je važno načelo - što manje muslimana veća sloboda i sigurniji put nastanka i zaokruživanja hrišćanskih balkanskih država širenih nasiljem. Do Berlinskog kongresa muslimanska manjina u hrišćanskoj državi nije bila dozvoljena niti tolerirana.⁷⁹

Rusija je nakon Krimskog rata nastojala da ostvari "izlazak u toplu mora" preko balkanskih teritorija koje zaobilaze moreuze i vode prema Kavali i Egejskom moru, zbog čega je i nastojala stvoriti "veliku Bugarsku", kao svoje centralno polazište ka Istanbulu, koji je zamišljen kao budući "slobodan grad narodnog slovenskog saveza". Rusi će iskoristiti pobunu Bugara 1876. da krenu ka tom cilju. Ustanak u aprilu/maju 1876. prouzrokovao je pokolj stotine muslimana i zauzimanje glavnih osmanskih tvrđava u obližnjim balkanskim klancima. Uslijedili su pokolji i odmazde između muslimanskih i hrišćanskih sela, dok su osmanske regularne snage nastojale uspostaviti red i sigurnost za sve. Mada je bilo ubijeno oko 4.000 hrišćana, a znatno više muslimana, britanska štampa je pisala o "*bugarskim užasima*", tvrdeći da je pobijeno na hiljade bespomoćnih hrišćana.⁸⁰ Alarmantni izvještaji uzburkali su ne samo Britance i Francuze, nego i mnjenje u Srbiji. Ruska intervencija je u takvoj klimi bila sasvim očekivana, uzimajući u obzir i njene šire pretenzije.⁸¹ Prva meta, ruske politike, po dr. S. Rizaju, nisu bili Austro-Ugarska i istočna Evropa, nego Osmansko carstvo i Balkan, a prva žrtva ruskog panslavizma, bili su muslimani na Balkanu.⁸² Velika istočna kriza bila je prilika za značajniji prodor na Balkan Austro-Ugarske i zauzimanje BiH.

Sarajevo 1996, 397; prema: K. H. Karpat, *Ottoman population 1830. - 1914. Demographics and social characteristics*, Medison 1985.

⁷⁹ M. Ekmečić, *Revolucija i romantizam*, Letopis Matice srpske, knj. 474, sv. 5, Novi Sad 2004, 654.

⁸⁰ H. Halid ističe kako je britanski političar Gladston za "Turke" upotrebljavao izraz "*Anti-humanum specimen od humanity*", smatrajući da je "*svaki Turčin u ljudskom obliku nečovječna životinja*" – prema: H. Halid, *Borba polumjeseca i krsta*, 17.

⁸¹ J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, knj. III, 445-446. U *Manifestu* ruskog cara Aleksandra II od 12/24. aprila 1877. o objavi rata Porti je istaknuto: "Naši verni podanici znaju, kako smo vazda živo saučestvovali prema Hrišćanima ugnjetenim u Turskoj. Našu želju, da popravimo njihovo bedno stanje, delio je i celi ruski narod, koji je i sada gotov, da prinese nove žrtve za olakšanje stanja hrišćana na Balkanu. Život i imanja naših vernih podanika uvek su nam dragoceni bili".

⁸² Opšir. S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879)*, Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine, knj. II, ANU BiH, posebna izdanja, knj. XXX, Sarajevo 1977, 186-197.

Austro-Ugarska je od 1871. pripremala i potpomagala i srpske ustanke 1875. u Bosni. Ovi ustanci su se pretvorili u jedan od najvećih gerilskih ratova novije evropske historije, sa nasiljem na obe strane. Do njihovog okončanja izgubljeno je oko 150.000 života, a oko 200.000 lica potražilo je utočište na austrougarskoj teritoriji.⁸³ *Rajhštatskim sporazumom* iz 1876. i *Budimpeštanskom konvencijom* 1877. Austro-Ugarska je, za neutralnost u rusko-osmanskom ratu, dobila pristanak Rusije za okupaciju BiH u pogodnom momentu, što je docnije i zvanično potvrđeno na Berlinskom kongresu, čime je “pokupila glavne zgoditke”.⁸⁴

Ruski car Aleksandar II je proklamacijom 12/24 aprila 1877. objavio rat Porti. Ruske snage početne jačine od 185.000 vojnika, forsirale su Dunav kod Svištova i nakon žestokih borbi zauzele ovaj grad. Iz Svištova je ruska armija krenula u tri pravca, ka istoku, zapadu i jugu. Istočno krilo je od 70.000 vojnika trebalo je da prikuje osmanske snage u tvrđavi Ruščuk (Ruse). Zapadno krilo od 35.000 vojnika trebalo je da zauzme strateški veoma značajnu raskrnicu i tvrđavu Plevnu. Glavni zadatak je trebao da ostvari centar ruske vojske koji je trebao da prodre u Trakiju, do Plovdiva i Jedrena. Utvrđena Plevna je dugo bila nesavladiva. Ruska opsada Plevne je bila dugotrajna, uprkos pristizanja novih pojačanja iz Rusije i 28.000 Rumuna. Rusi su tri puta pokušavali na juriš da je zauzmu, ali bez uspjeha. U tim napadima izgubili su oko 32.000 vojnika. Tada je ruski general Gurko odlučio da grad podvrgne dugoj i iscrpljujućoj opsadi, što je, konačno, rezultiralo i njegovom predajom.⁸⁵ Nakon pada Plevne (10. decembra 1877.), koju je pet mjeseci uspješno branio Osman-paša – “lav od Plevne”, došlo je do masovnog pokreta muslimana sa područja Bugarske. Zauzimanjem Plevne Rusima se otvorio širok prostor za nove prodore. Ruska armija je početkom decembra 1877. raspolagala u sjevernoj Bugarskoj sa 314.000 vojnika i 1943 topa naspram osmanskih 183.000 vojnika i 411 topova. U novim napadima u januaru 1878. zauzeta je Sofija. Sredinom januara 1878. južno od planine Balkan nalazila se ruska armija od 160.000 vojnika, dvostruko jača od osmanske koja se u rasulu povlačila ka Plovdivu. Masovnim dezerterstvom ova

⁸³ Opšir. H. Hadžibegić, *Turski dokumenti o početku ustanka u Hercegovini i Bosni 1875.*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, I, Sarajevo 1950, 88-90.

⁸⁴ M. Stojković, *Istorijska iskustva balkanskih odnosa*, 25; M. Vojvodić, *Stojan Novaković o Berlinskom kongresu*, Istorijski časopis, knj. XLIX (2002), Beograd 2003, 191.

⁸⁵ E. Karal, *Osmanli Tarihi*, VIII Cilt, Ankara 1995, 49-50; M. Perović, *Velika istočna kriza i oslobodilački ratovi Srbije, Crne Gore, Rusije i Rumunije protiv Osmanskog Carstva (Turske) od 1875. do 1878. godine*, Beograd 1995, 32-33.

vojska je svedena na oko 20.000 gladnih i golih vojnika. Zbog mogućeg opkoljavanja Osmanlije su bez borbi napustile Plovdiv. Nakon trodnevni borbi južno od ovog grada Rusi su ušli u Jedrene 20. januara 1878. godine. Putevi prema Istanbulu su bili "zakrčeni razbijenim vojskom i izbeglicama". Ruska vojska prodrla je preko Balkan-Planine u dolinu Marice, Jedrena i Istanbula. Pojava ruskih snaga pred vratima Istanbula zabrinula je ne samo njemačku, nego i francusku, britansku i drugu zapadno-evropsku javnost zbog mogućnosti da balkanske državnice postanu ruske kolonije. Tim povodom je Wilhelm Liebknecht, jedan od lidera Socijaldemokratske partije Njemačke objavio brošuru u kojoj je postavio pitanje da li Evropa treba da postane kozačka.⁸⁶ Ohrabrena Srbija je, nakon pada Plevne, objavila rat Porti.⁸⁷ Odluku Srbije da uđe u rat, britanski ambasador u Istanbulu, sir Henri Lajard je protumačio kao "najkukavičkiji i nitkovski čin koji je počinjen od naroda koji je bio tretiran sa nečuvenom dobrotom i darežljivošću od strane Turaka". Kraljica Viktorija je bila mišljenja da su "tzv. hrišćani u kneževinama gori od muslimana".⁸⁸ Srpska vojska je zauzela Pirot (Šarkeš), Niš i počela prodirati prema Sofiji i Kosovu. Crnogorci su osvojili Nikšić, Bar i Ulcinj, a Rumuni Vidin.⁸⁹ Dio muslimana će u Bosnu doći i iz krajeva koji su 1877.-1878. pripali Crnoj Gori, posebno iz Nikšića i Kolašina.⁹⁰

Zauzećem Ak-Palanke i Pirot srpska vojska je presjekla vezu između Niša i Sofije i time ispunila zadatak koji joj je povjerila ruska vrhovna komanda.⁹¹ Polovinom decembra 1877. oko 100 muslimanskih

⁸⁶ K. Milutinović, *Socijalisti o uloji Južnih Slovena u rešavanju Istočnog pitanja*, Godišnjak Istorijškog društva Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo 1959, 106.

⁸⁷ S. Terzić, *Srbija i Grčka (1856-1903)*, Beograd 1992, 203.

⁸⁸ A. Rastović, *Odnosi Srbije i Velike Britanije 1878-1886*, u: *Etnički odnosi Srba sa drugim narodima i etničkim zajednicama*, Beograd 1998, 236; D. Živojinović, *Politika britanske vlade prema Srbiji 1878. godine*, u: *Srbija u završnoj fazi istočne krize 1877-1878. godine*, II, Beograd 1980, 79.

⁸⁹ V. Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875-1878*, Beograd 1996, 238, 277.

⁹⁰ M. Memić, *Sarajevo kao migracioni centar Muslimana iz Crne Gore*, u: *Prilozi historiji Sarajeva*, Sarajevo 1997, 491-493; opšir. o iseljavanju muslimana iz krajeva koji su pripali Crnoj Gori vidi: S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006.

⁹¹ O zauzimanju Bele Palanke Andra S. Knićanin zapisuje: "Kad dođoh do ćuprije, siđoh s kola. Užas! Koža mi se naježi, puna obala, a i ispred i ispod ćuprije u samoj reci bregovi mrtvih, nagi goli Turaka; mnogi je još brekćao u vodi, a krv je potokom tekla. Rekoše mi da tu ima više od polutina ranjenih koji su sami Turci u vodu pobacali, da samo ne padnu Srbima živi u ruke. Odatle prešav ćupriju pa drumom do Ak-Palanke ne vidoh levo i desno ništa drugo do mrtvih turskih lešina" - prema: *Memoarska proza XVIII i XIX veka*, II, Beograd 1989, 27.

porodica krenulo je iz Niša ka Leskovcu. Srbi su ih u tome spriječili, pa su se morali smjestiti u niškoj tvrđavi, a drugi, “pošto nisu mogli da se smjeste u kuće, raspoređivani su po dućanima, mejtefima i medresama”.⁹² Nakon ogorčenih borbi 10. januara 1878. pao je Niš, pošto nije više bilo nikakvog izgleda za pomoć. Pali su svi okolni gradovi oko njega - sve do Prištine i Plovdiva, pa i sama Sofija. Niš je imao jake položaje i dosta artiljerije, ali brojčano slabu posadu u jačini od svega 5.000 boraca. Osmanska vojska se povukla, nakon predaje oružja, prema Prištini.⁹³ Pad Vranja 31. januara 1878. i povlačenje osmanske vojske i civila ka Kumanovu izazvalo je pravu pometnju u ovom kraju. Muslimansko stanovništvo je brzo napustilo svoje domove, u strahu od nadiruće srpske vojske, i uputilo se ka Skoplju.

Brojne “turske” porodice su iz Niša, Leskovca, Vranja i Prokuplja izbjegle su, preko Vranja i Skoplja, u unutrašnjost Osmanskog carstva. Muslimani su panično napustili Leskovac 20. decembra 1877. u strahu od srpske vojske. Iz njega je izbjeglo oko 5.000 “turaka” na čelu sa kajmakom.⁹⁴ Grad je pao u srpske ruke bez borbe. Kolone izbjeglica su išle

⁹² S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta u drugoj polovini XIX veka* (dalje: *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*), Vranjski zbornik, knj. VIII, Vranje 1972, 95-96.

⁹³ P. Opačić-S. Skoko, *Srpsko-turski ratovi 1876-1878*, Beograd 1981, 220-223; S. Jovanović, *Sabrana dela*, tom IV, deo I, Beograd 1990, 377; Z. R. Popović, *Pred Kosovom. Beleške iz doba 1874-1878. godine*, reprint iz 1899, Gornji Milanovac-Priština 1991, 84-85.

⁹⁴ Leskovački učitelj Josif H. Kostić je o tome zapisao: “Bilo je mnogo Turaka, koji su goli, bos, po najvećoj decembarskoj zimi, peške bežali po snegu, ostavljajući u Leskovcu svoje pune kuće. Te noći su mnoga deca u kolima ili na majčinim ramenima u kolevkama pomrla od velike hladnoće, dok su turske porodice bežale uz dolinu reke Južne Morave, po najvećoj zimi. Pored puta kroz Grdeličku klisuru do Vranja i Kumanova, kuda su se povlačile turske porodice, videla su se bačena mrtva deca i ukočeni starci. Povlačenje je bilo tragično. Bivoli i volovi sporo su vukli kola po snegu, a saonica je bilo malo. Zato je povlačenje uz Grdeličku klisuru bilo sporo” – prema: N. Ilić, *Oslobođenje Južne Srbije*, 121. Sreten Popović bilježi slične detalje: “Od naših vojnika koji su begajući Turke, posle poraza njihovog na Grdelici, Pirotu i Vranju vijali, slušao sam pripovedati da su nalazili na turske zbegove u najžalosnijem stanju. I oni što su sa sobom od imanja poneli da spasu, svim su putem bacali da samo lakše begaju. Mnoga stoka, od umora i gladi nađena je svim putem lipsana ili od leda i klizavice porašćepljena. Deca pobacana, izgubljena ili ostavljena, žene i starci pokočeni od zime ili polumrtvi od umora i gladi. Neki su bili otečeni naduti kao mešine. Neki su ispustili dušu onda kad su ih naši zapojili ili kad su hranu u sebe uzimali” – prema: S. Popović, *Putovanje po Novoj Srbiji (1878. i 1880)*, Beograd 1950, 345; upor. V. Nikolić-Stojančević,

preko Grdeličke klisure ka Skoplju i Solunu. Srpska vojska je bila zaustavljena kod Samokova – “druge Plevne”, kako su je muslimani nazvali, čime je bilo onemogućeno da ona zauzme Kosovo.

Bugarski pokret za neovisnost (1876.-1878.) završen je progonom blizu pola miliona muslimana. Osmanska vojska nije uspjela da zaustavi ofanzivu ruske vojske u Bugarskoj. Stotine hiljada uspaničenih ljudi je nakon ruskog prelaza Dunava i pokreta prema Jedrenu i Istanbulu, rušenja, pljačkanja, ubijanja i protjerivanja, ostavilo sav imetak i krenulo u izbjeglištvo, poglavito ka Trakiji, Makedoniji i Maloj Aziji: “po drumovima su se kretale čitave kolone izbjeglica, jedne koje idu u Makedoniju, i druge u Tursku, a drugi koji se vraćaju”, umirući na tom putu. Francuski novinari su početkom jula 1877. izvještavali o nedjelima nad muslimanima, o emigriranju oko 10.000 porodica iz Eskidžuma i Osman-pazara. Strani dopisnici su također javljali o zločinima nad stanovništvom Razgrada, Tirnava, Drenove i Glena. Dopisnik londonskog lista “Daily Telegraph” sredinom jula 1877. je pisao da su Bugari, pojavom ruske vojske, izvršili strašna barbarstva nad muslimanima. Stotine lica je ubijeno u selima između Zištova, Bitolja i Tirnave. Strane diplomate su procjenjivale da je u septembru 1877. bilo oko 150.000 izbjeglih muslimana sa područja Plevne, Selve i Lovce. Bugari su nemilosrdno rušili muslimanske gradske četvrti, zemlja im je bila javno rasprodana, mezarja prekopana. Nadgrobni spomenici služili su za popločavanje ulica, a od kamenja porušenih džamija zidane su kuće.⁹⁵ Čim je među Bugare, kazivao je Josif Rajh, “ubačena riječ sloboda, shvatili su da biti slobodan znači da se može nekažnjeno zauzimati tuđe dobro i oslobađati susjeda koji smeta”.⁹⁶ F. Engels piše kako tzv. autonomija Bugarske nije značila ništa drugo do protjerivanje muslimana i izlaganje Istanbula opasnosti od ruske invazije.⁹⁷

Migracijska kretanja zahvatila su 1877.-1878. znatan dio muslimana na Balkanu. Ovo stanovništvo je mahom iseljavano ka Istanbulu i drugim krajevima Male Azije, Sirije, Kipra i Arabije, dok je manji dio ostao na području Balkana, na području Kosovskog i Skadarskog vilajeta.⁹⁸ Dok

Leskovac i oslobođeni predeli Srbije 1877-1878, Leskovac 1975, 57-84; N. Ilić, *Oslobođenje Južne Srbije 1877-1878*, Beograd 1977, 120.

⁹⁵ E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina*, Kraljevo 1992, 174-175. Također vid. V. Dedijer-A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945: Zbornik dokumenata i svjedočenja*, II izdanje, Sarajevo 1990, XIX.

⁹⁶ J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, u: *Sabrana dela*, knj. II, Beograd 1987, 492.

⁹⁷ K. Marx-F. Engels, *Dela*, tom 41, Beograd 1979, 210-211.

⁹⁸ S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879)*, 102-123.

su protjerani muslimani iz istočne Bugarske odlazili put Jedrenskog vilajeta i Makedonije, u Bugarsku je, s druge strane, pristizalo bugarsko stanovništvo iz Jedrenskog vilajeta kao i makedonski hrišćani. U Makedoniji je pojava na hiljade muhadžira, koji su ostali bez ikakvih sredstava za život, uticala na rast tenzija i pogoršanje ekonomskog stanja.⁹⁹ Britanski ambasador u Istanbulu, izvještavao je prvih dana januara 1878. o teškom položaju muhadžira iz Sofije. Hiljade iseljenika je umiralo ispod snijega, a u samoj Sofiji je bilo oko 8.000 ranjenih i bolesnih. Po istom izvoru, od 19. januara 1878. svi su "*muslimani pobegli ispred Rusa*", kao i da je oko 100.000 žena i djece umiralo na otvorenom polju od gladi i hladnoće. Prava katastrofa zadesila je izbjeglice iz sjeverne Bugarske i Rumelije u blizini Jedrena u januaru 1878. kada su ih, onako uspaničene i nezaštićene, sustigle ruske trupe i potom otvorile nemilosrdnu topovsku vatru. Oni koji su preživjeli ovaj pokolj raspršili su se preko snjegom pokrivenih planina, najviše u pravcu Egejskog primorja. Razmatrajući ponašanje ruske vojske u Bugarskoj prema muslimanima Vasa Čubrilović navodi da se čovjek ne može oteći utisku da su ruski vojni zapovjednici namjerno pravili čitavu pustoš među njima: "hteli su valjda da jednim udarcem reše Bugarsku, ne samo Tatara i Čerkeza no i turskih starosedelaca".¹⁰⁰ Iz Bugarske je tada iseljeno oko 100.000 Čerkeza, kao i veliki broj Turaka, Tatara i Pomaka.¹⁰¹ Dr. Milorad Ekmečić će, svojedobno, ustvrditi da su muslimanske migracije bile dinamizirane posljedicama ratnih operacija, ali, i "*običajima*" osmanskih generala da u povlačenju svoje vojske povedu i muslimane zajedno sa sobom u "sultanovu zemlju".¹⁰² "Svjetska nauka" je, po "naknadnom" mišljenju ovog historičara, odavno zauzela stanovište da je do progona muslimana, sa evropskog teritorija u svim ratovima koje je Osmansko carstvo do 1878. gubilo, dolazilo zbog nepostojanja bilo kakve odredbe u međunarodnom pravu da se "*muslimanska manjina u oslobođenom teritoriju*" mora zaštititi.¹⁰³

⁹⁹ D. Vlahov, *Iz istorije makedonskog naroda*, Beograd 1950, 31-32.

¹⁰⁰ V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, Beograd 1983, 538.

¹⁰¹ Nakon sukoba sa Rusima na Kavkazu Čerkezi (koji sami sebe nazivaju *Adige*) počeli su se 1864. iseljavati u osmansku državu. Vlasti su ih, radi obezbjeđivanja pograničnih oblasti, naseljavali naročito po Vardarskoj Makedoniji, Bugarskoj, Kosovu, Metohiji i Srbiji (sve do Niša i Prokuplja). Računa se da je tada na put bez povratka krenulo 400.000 do 500.000 duša; upor. M. Ali Kettani, *Islam na Balkanu u postosmanskom dobu*, 24; O. Zirojević, *Čerkezi više ne žive u Čerkeskoj mahali*, "Has", br. 60, Novi Pazar 2. septembar 1998.

¹⁰² *Istorija srpskog naroda*, knj. V, tom I, Beograd 1981, 523.

¹⁰³ M. Ekmečić, *Opažanje o Srbima u turskom časopisu "Perceptions" za februar 2000.*, Radovi, br. 3, Banjaluka 2000, 181. Bečki kongres 1815. je, po

Masovni priliv stanovništva otvorio je Porti brojne probleme koji će se morati rješavati godinama, probleme prehrane, smještaja i zdravstvene zaštite stotina hiljada ljudi što su posebno nagrnuli u velike gradove.¹⁰⁴ U januaru 1878. u Istanbulu je formiran Internacionalni komitet za pomoć muhadžirima. U posljednjih deset dana januara u ovaj grad pristiglo je 80.000 muhadžira. Tifus i kolera uzimali su velike žrtve. Svakodnevno je umiralo od 300 do 500 muhadžira.¹⁰⁵ Tražena je hitna pomoć od Evrope i Amerike da se ovo stanovništvo spasi od gladi i umiranja. Samo u džamiji Aja Sofiji umiralo je 25-30 muhadžira dnevno.¹⁰⁶ Na Jedrenskoj konferenciji, kako navode izvori, Rusi su pored zahtjeva da se spriječi povratak izbjeglih muslimana koji su napustili Bugarsku, tražili da se isele i oni koji su tu ostali. Oni su bili planirali da protjeraju i muslimane iz Istanbula. Kod Rusa je pojam Istanbula, koga je još Napoleon nazvao "*carstvom svijeta*", bio vezan za lanac historijskih neostvarenih nada od vremena stvaranja ideje o Moskvi kao "*trećem Rimu*".¹⁰⁷ Rat je okončan Sanstefanskim ugovorom. Ruske diplomate su pred zaključenje ovog ugovora 1878. izvještavale: "Opšte je poznato da se naša politika prema južnoslovenskim narodima na Balkanu kreće u okvirima odbrane naših interesa u istočnom pitanju. Oslobođenje neoslobođenih južnoslovenskih naroda od turskog ropstva uvek treba da bude prilagođeno našoj politici u tom delu sveta".¹⁰⁸

njegovom sudu, to pravdao "*prirodom islamskih ratova*" koji se po raznim odredbama ne završavaju mirom, nego samo primirjem. Svi zarobljenici, ukoliko kao muslimani žele ostati na "*oslobođenoj strani*" moraju promijeniti vjeru, kao i hrišćani na "*turskoj strani*". Po "tradiciji koju je prekinuo tek Berlinski kongres" – piše 2004. ovaj historičar, "kad sultan gubi delove evropskog zemljišta, muslimanska manjina se međunarodno-pravno ne priznaje" – nav. prema: M. Ekmečić, *Srpski narod u borbi za nezavisnu državu*, "NIN", br. 2772, spec. dodatak, Beograd 12. februar 2004.

¹⁰⁴ K. Beydilli, *Od Kučuk Kajnardže do propasti*, u: *Historija Osmanske države i civilizacije*, priredio E. Ihsanoglu, Sarajevo 2004, 122.

¹⁰⁵ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans, Documents, I, A Turkish exodus 1877-1878* (dalje: *Turkish Emigrations from the Balkans*), Ankara 1989, 406-407.

¹⁰⁶ Halil Halid piše o sudbini muhadžira u Istanbulu: "Nije potrebno kazivati, koliko na Evropljane djeluje tužno stanje i golotinja ovih bijednih iseljenika, kad ih u Carigradu vide. Jest, gospodo, jest: mizerno stanje muslimana ne može ganuti Evropejaca; oni naprosto njihovo prekidanje baštinjenih veza sa dragom im i svetom domovinom pripisuju 'glupom' vjerskom čuvstvu, što ga nazivaju 'muslimanskim fanatizmom'" - cit. prema: H. Halid, *Borba polumjeseca i krsta*, 188-189.

¹⁰⁷ M. Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Beograd 1973, 33.

¹⁰⁸ D. Taškovski, *O makedonskoj naciji*, Sarajevo 1975, 80, nap. 1; M. Stojković, *Istorijska iskustva balkanskih odnosa*, u: *Balkan krajem 80-tih godina*, Beograd 1987, 26-27; V. Popović, *Istočno pitanje*, III izdanje, Beograd 1996, 189-190.

Sanstefanskim ugovorom otkriveno je imperijalno lice Rusije u težnji za podjelom Balkana na interesne sfere. San-Stefanska konferencija je bila eklatantan izraz ruske slavenofilske koncepcije rješavanja Istočnog pitanja. Rusi su vršili pritisak na Srbe da Bugarima daju Niš, a da oni, zauzvrat, dobiju Novi Pazar i da odatle “isteraju Turke, ako oni ne odu sami”. Jedan od ruskih diplomata upozoravao je srpskog predstavnika da iza ruskih interesa idu bugarski, pa tek onda srpski.¹⁰⁹ Sanstefanskom projekcijom Velike Bugarske muslimanima nisu bila predviđena nikakva prava, niti položaj posebne etničke zajednice.¹¹⁰ Pod pritiskom ruskih bajoneta Porta je pristala na sve ruske zahtjeve. U martu 1878. kada je potpisan San- Stefanski mir, koji je zapravo izdiktirao Ignjatijev, vođa ruske delegacije, nekoliko stotina hiljada iscrpljenih muhadžira se našlo sa druge strane, tada uspostavljene demarkacione linije. Između 600.000 do 1.000.000 muhadžira našlo se na teritoriji koja je ostala u sastavu Osmanskog carstva.¹¹¹ Stanovništvo u Istanbulu je udvostručeno zbog priliva muhadžira. Oni nisu krili mržnju prema sultanu koji je popustio pred neprijateljima, tražeći da se nastavi borba sa Rusima. Grupa izbjeglica je u maju 1878. pokušala da izvrši udar, zauzme sultanov dvor i osujeti Sanstefanski ugovor. Međutim, većina njih je bila pobijena.¹¹²

Sanstefanskim preliminarnim ugovorom nije niko bio zadovoljan sem Rusa i Bugara. Sanstefanski mir je predstavljao trijumf ruske politike i panslavizma na Balkanu. Rusija je obavezala Portu da joj ustupi sve teritorije u Evropi sem jednog uskog dijela zemlje oko Istanbula i moreuza. Nacrtane su i granice Velike Bugarske “kao predstraže prema Turskoj” sa teritorijom od 172.000 kvadratnih kilometara i Velike Crne Gore sa teritorijom od 15.700 kvadratnih kilometara. Porta je bila ogorčena ovim ugovorom jer je bila primorana da se saglasi sa stvaranjem velike bugarske države u svom neposrednom okruženju, tretirajući ga kao jednu etapu koja je vodila ka nestanku Osmanskog carstva.¹¹³ Najveće nezadovoljstvo zbog odluka u San Stefanu su pokazivale Velika Britanija

¹⁰⁹ S. Jovanović, *Sabrana dela*, tom IV, deo I, 387; V. Stojančević, *Srbija i Bugarska od Sanstefanskog mira do Berlinskog kongresa*, Beograd 1986; M. Skakun, *Balkan i velike sile*, Zemun 1986, 27-28.

¹¹⁰ S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu(1877-1879)*, 191; opšir. D. Taškovski, *Sanstefanska fikcija i "Sanstefansko slavlje"*, Marksistička misao, br. 3, Beograd 1978, 190-191.

¹¹¹ S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 96; M. Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1876-1881*, Скопје 1993, 108-109.

¹¹² J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, 471.

¹¹³ K. Битоски, *Македонија во времето на големата источна криза (1875-1881)*, Скопје 1982, 137.

i Austro-Ugarska. Promjene na Balkanu značajno su odstupale od onoga što je bilo prethodno bilo dogovoreno 1876.-1877. između Rusije i Austro-Ugarske u Rajhštatu i Budimpešti.¹¹⁴ Velike sile su prihvatile prijedlog Beča o sazivanju međunarodne konferencije radi razmatranja rusko-osmanskog ugovora o miru "o pitanjima koje imaju evropski karakter". To je bila rezultat procjene da su prema odredbama mira nametnutog Porti bile značajno ojačane pozicije Rusije na jugoistoku Evrope. Ruski pokušaji da se izbjegne sazivanje međunarodne konferencije bili su bezuspješni.¹¹⁵

Revizija odluka iz San Stefana izvršena je na Berlinskom kongresu koji je zasijedao od 13. juna do 13. jula 1878. godine: "Glavni poslovi svršavali su se na privatnim sastancima i dogovorima, na sednicama kongresa iznošene su samo formalne stvari i javno potvrđivali već stvoreni zaključci i sporazumi".¹¹⁶ On je polomio "odredbe San Stefanskog rusko-turskog mira kao trulu vrbovinu" (S. Novaković). U Berlinu je obnovljeno načelo, prihvaćeno na Pariskom kongresu 1856. i potvrđeno Londonskom konferencijom 1871. godine, prema kome je za svako narušavanje cjelovitosti i nezavisnosti Osmanskog carstva bila potrebna saglasnost velikih država.¹¹⁷ Izaslanici "*balkanske raje*" mogli su svoje pismene zahtjeve samo da unesu u salu zasjedanja, ali prije sjednice, kada tamo nije bilo nikoga, i da ih stave na mjestu za zelenim stolom, gdje su sjedili pojedini opunomoćenici velesila.¹¹⁸ Predstavnici Srbije i Crne Gore nisu udostojeni ni pažnjom da budu saslušani prije rasprava o ovim državama i njihovim zahtjevima. Animizitet i nipodaštavanje nisu skrivali naročito predstavnici britanske i njemačke vlade.¹¹⁹ Njemački kancelar Bizmark koji je predsjedavao kongresom, zastupajući interese svoje zemlje, uspio je da za diplomatskim stolom očuva stabilnost Evrope, uprkos burama koje su pratile slabljenje Osmanskog carstva: "*Cijelo istočno pitanje*" rekao je on "*za nas ne vrijedi kostiju ni jednoga jedinoga grenadira iz Pomeranije*", s prezirom gledajući na balkanske narode kao na "*kradljivce ovaca*". Bizmark je vjerovao da može da se pojavi u ulozi

¹¹⁴ *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, I, 1876-1918, prired. M. Stojković, Beograd 1998, 46-47, 58-62.

¹¹⁵ С. А. Чернов, *Россия на завершающем этапе восточного кризиса 1875-1878 гг.*, Москва 1984, 77-79; opšir. А. Ф. Ротштейн, *Международные отношения в конце XIX века*, Москва 1960; *Восточный вопрос во внешней политике России (конец XVIII начало XX в.)*, Москва 1978.

¹¹⁶ V. Čubrilović, *Bosanski ustanak*, 242, 257-258.

¹¹⁷ F. I. Uspenski, *Istočno pitanje*, Beograd-Podgorica 2003, 179.

¹¹⁸ V. Čubrilović, *Bosanski ustanak*, 269.

¹¹⁹ "Politika", Beograd 10. septembar 1998.

sudije Evrope, osjećajući i sam koliko je opasan taj zadatak, nazivajući pritom sebe skromno “poštenim senzalom”.¹²⁰

Pod ruskom devizom “oslobođenja hrišćanske braće” - posebno slavenske na Balkanu, vođen je dugi spor Rusije s jedne, i Austro-Ugarske i Velike Britanije s druge strane, oko podjele osmanske “zaostavštine” na Balkanu. Balkanski kongres razmatrajući interese balkanskih naroda, nije uzimao u obzir albanske zahtjeve za autonomijom. Činjenice da su Albanci bili mahom muslimani, da su u ratovima bili lojalni osmanskim vlastima, samo su se uklapale u važeće evropsko političko shvatanje da su oni zapravo “Turci”.¹²¹ Srpska vlada je bila uporna u nastojanju, i pored britanskih pritisaka, da se ne dozvoli povratak protjeranog albanskog stanovništva u krajeve koje je zauzela srpska vojska. Knez Milan, vođen načelom s početka XIX stoljeća “što manje muslimana, utoliko slobodnija Srbija”, na čijem je temelju i nastala srpska država, nije želio da unutar Srbije živi muslimanski živalj koji joj je mogao zadati poteškoće u slučaju novog rata sa Osmanskim carstvom.¹²²

Berlinskom kongresu bilo je od 21. juna do 11. jula 1878. upućeno 145 peticija predstavnika muslimana iz Janjine, Bitolja, Skoplja, Bara, Niša, Prokuplja, Kuršumlije, Debra, Prištine, Novog Pazara, Bosne, Podgorice, Spuža, Gruda, Hota i drugih mjesta, kojima je bio izražen protest protiv podjela njihovih predjela, tražeći zaštitu velikih sila, uz zahtjev da ostanu u okviru Osmanskog carstva, kao i da im se nadoknadi načinjena šteta.¹²³ Stav Albanaca koji su zahtijevali autonomiju unutar Carstva Berlinski kongres je odbio, prihvatajući srpsku interpretaciju da Albanci nisu nacija nego zbir rasutih plemena.¹²⁴ Sredinom jula 1878. jedna evropska komisija, na osnovu odluke Berlinskog kongresa da ispita položaj izbjeglica, zajedno sa ambasadorima Francuske i Velike Britanije u Istanbulu, je na području Rodopa ustanovila čak 150.000 izbjeglica “koje su htjeli da likvidiraju Rusi i Bugari. Iseljenici su bili gladni, a njih 70% bile su udovice i djeca”. Samo za dva dana u Plovdivskom sandžaku 12 sela je bilo spaljeno.¹²⁵ Sredinom 1878. u Grčkoj je bilo nekoliko desetina hiljada muhadžira sa područja vilajeta Janjine, Tesalije i Epira, koji su tražili da se vrate.

¹²⁰ K. Kersten, *Bizmark i njegovo doba*, Beograd 1991, 293-294.

¹²¹ P. Bartl, *Albanci*, Beograd 2001, 94.

¹²² M. Jagodić, *Upadi Albanaca u Srbiju 1879. godine*, Istorijski časopis, knj. LI, Beograd 2004, 96.

¹²³ S. Braha, *Gjenocidi serbomadh dhe Qendresa shqiptare (1844-1990)*, Tirane 1991, 47-49.

¹²⁴ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 476.

¹²⁵ S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 96.

Peticije su slate i nakon Kongresa predstavnicima pojedinih evropskih zemalja.¹²⁶

Periodizacija u historiji do i poslije Berlinskog kongresa učinila je ovaj skup višestrukim međašem.¹²⁷ Predstavljao je klasični model diobe interesnih sfera. Vodeće sile su u Berlinu pronašle tek niz kratkoročnih rješenja i time dugoročno doprinijele splitanju balkanskih tokova u čvorište nemira i međunarodne uzbune. Svojim odlukama dalekosežno su odredili politički razvoj Balkana u XX stoljeću. Balkanski kongres je stvorio nacionalne države na Balkanu, ali i “kvasac” za buduće ratove.¹²⁸ On je prekrojio mapu Balkana i ujedno onemogućio Rusiju da stekne kontrolu nad Bosforom, pa i nad Crnim Morem i Mediteranom. Administrativna služba Berlinskog kongresa nije ni imala tačne podatke o površini koja se dijelila. Osmanski predstavnici su u Berlin bili pozvani samo iz jednog razloga - da daju velike teritorije onim državama koje su velike sile smatrale pogodnim.¹²⁹ Berlinski kongres je bio apotekarski izlog diplomatije kao zanata. On će osnažiti diplomatski modalitet sporazumijevanja velesila, što će omogućiti da se opasnost opšteg evropskog rata, ili velikih ratova, izbjegne u nekoliko narednih decenija.¹³⁰ Bizmark je u završnom obraćanju učesnicima skupa izrazio je nadu da će sloga u Evropi biti trajna i da će “osobni i srdačni odnosi koje smo uspostavili međusobno tokom našeg zajedničkog rada učvrstiti i ojačati dobre odnose među našim vladama”. Rješenja koja su evropske sile, da bi zaštitile

¹²⁶ Iseljenici iz Kraja su 7. oktobra 1878. poslali peticiju britanskom konzulu u Skadru, predočavajući da je njihov položaj težak i da žele da se vrate u svoja mjesta. Stanje je zbog velikog broja muhadžira bilo alarmantno i u drugim dijelovima Osmanskog carstva odakle su upućivani pozivi za pomoć i zbrinjavanje; opšir. B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, II, 135-136.

¹²⁷ E. Z. Karal, *Osmanli Tarihi*, VIII. Cilt, Ankara 1995, 74-76; *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, I, 322-326.

¹²⁸ K. Karpat, *The Balkan National States and Nationalism: Image and Reality*, Islamic Studies, Vol. 36, Number 2-3, Islamic Research Institute, Islamabad 1997, 330-331.

¹²⁹ Upor. A. Mitrović, *Značaj Istočne krize 1875-1878. za istoriju balkanskih naroda*, Marksistička misao, br. 3, Beograd 1978, 138; M. Ekmečić, *Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine*, Prilozi, br. 18, Sarajevo 1981, 78; J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, 147; M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, 152.

¹³⁰ To je njen najveći trijumf, piše dr. M. Ekmečić, možda u “celoj istoriji”, jer nikada se nije desilo da je bez ratovanja “Austro-Ugarska dobila Bosnu i Hercegovinu, Britanija Kipar i otvorena vrata Egipta za penetraciju iza 1882, Francuska Tunis” – prema: M. Ekmečić, *Ogledi iz istorije*, Beograd 2002, 402-403.

sebe, donijele tada, osvetila su se na Balkanu na kraju XX stoljeća.¹³¹ Historijski razvoj se ipak ne može isplanirati u epruvetama politike velesila.

Po odlukama Berlinskog kongresa Osmansko carstvo je moralo ustupiti tri petine svoje teritorije i jednu petinu ukupnog stanovništva, oko pet i pol miliona ljudi, od kojih je polovica bilo muslimana. Za ovo carstvo to je bio strašan poraz, jer je izgubilo zemlje, ljude i sredstva, te onima koji su ostali nije bilo lahko nastaviti život. Osmansko carstvo je nakon 1878. praktično prestalo igrati ulogu značajne evropske sile. Nakon 1878. ono što je ostalo od osmanske Evrope bila je “traka zemlje” rastegnuta od Jadranskog do Crnog mora. Berlinski kongres je Osmanskom carstvu dao “još jednu generaciju života” jer je još uvijek bila evropska potreba.¹³² Osmanski poredak se urušio ne zato što je pocivao na multietnicnosti, već zato što je bio povezan sa drugim provjereno nesposobnim ustanovama Osmanskog carstva.¹³³

Muslimansko stanovništvo Balkana, koje je do 1877.-1878. činilo većinu u mnogim područjima, podijeljeno je u različite nemuslimanske nacionalne države, odsječene od Osmanskog carstva.¹³⁴ Sve teritorije,

¹³¹ Upor. J. Udovički, *Spone i sukobi*, “Republika”, br. 188, Beograd 1-15. maj 1998; S. Lapenda, *Berlinski kongres i Dejtonski sporazum*, Sarajevo 1999, 9-15.

¹³² J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, 474; *Istorija novog veka*, II, 204; A. J. P. Taylor, *Habsburška Monarhija 1809-1918*, Zagreb 1990, 188.

¹³³ Fransoa Žoržon navodi da je na prelazu u XX stoljeće Carstvo je već bilo polukolonija. Ono što je spriječilo da doživi još goru sudbinu, bile su suprostavljene ambicije velikih sila, ali i činjenica da se u okviru države održala centralistička vlast i birokracija kojom je vladao duh otpora neskrivenim evropskim pretenzijama. Politička struktura Carstva je uspjela, pored svih svojih slabosti, da sačuva autonomiju. Iako se pritisak sa Zapada nije završio političkom dominacijom, on nije bio bez posljedica po razvoj osmanskog društva. Pokušaji osmanski vlasti da ukinu ili ograniče efekte *kapitulacija* - sporazuma o međusobnim trgovinskim olakšicama i pravima stranih trgovaca u Osmanskom carstvu, nailazili su na nepokolebljivu volju velikih sila da očuvaju svoje privilegije u ovom carstvu. Sistem je postao toliko ustaljen da je 1907. plan razmjene ambasadora između Japana i osmanske države propao, jer je Japan tražio da mu budu priznate privilegije kapitulacija.

¹³⁴ Opšir. C. J. Shaw-E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, II, Cambridge University Press 1977, 115-117, J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, 147; J. McCarthy, *Deat and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, New Jersey 1996; A. Toumarkine, *Les Migrations des Populations Musulmanes Balkanique en Anatolie (1876-1913)*, Istanbul 1995, 28-47; S. Bandžović, *Iseljenička politika balkanskih država i pitanje muslimana (1878-1941)*, Almanah, br. 29-30, Podgorica 2005, 187-234, Isti, *Deosmanizacija Balkana i bošnjački muhadžirski pokreti*

osim donekle Bosne i Hercegovine, koje je ovo carstvo izgubilo, ostale su bez muslimana, ili je njihov broj bio radikalno umanjen, sa tendencijom daljeg reduciranja, shodno doktrini da izuzimanje od osmanske vlasti, postizanje etničko-vjerske homogenosti nacionalnih država, podrazumijeva i eliminiranje muslimana.¹³⁵ U BiH je zaveden, kako piše Č. Mitrinović, režim koji je u prvom redu favorizirao pravoslavne i katolike: “muslimani su proganjani; to svakako radi toga da bi okupator mogao da dokaže, kako se pridržava mandata koji mu je dao Berlinski Kongres”.¹³⁶ Iseljavanje, kao radikalni odgovor novoj vlasti, biće kontinuiran proces za sve vrijeme austro-ugarske uprave i obuhvatiće sve slojeve ovog stanovništva, bez obzira što su vlasti u BiH u povjerljivim spisima siromaštvo navodili kao najčešći uzrok emigracije.¹³⁷ Muhadžirske pokrete su pojačavali i vladini agenti koji su išli po BiH i govorili da će sultan pokloniti doseljenicima novac i imanja u Aziji. Tek kada su ove migracije odjeknule Evropom i zaprijetile prestižu Austro-Ugarske, ona ih je počela stišavati.¹³⁸ Krajem XIX i početkom XX stoljeća, muslimani u Bosni i na Balkanu osjećali su se ostavljenim i opkoljenim. Dok su mnogi imami i hatibi zastupali mišljenje da treba napustiti BiH jer je Bošnjacima ugrožena vjera, život, dostojanstvo, čast, imetak, pojedini intelektualci i ugledniji alimi su, pak, pokušavali odvratiti narod od iseljavanja.¹³⁹ U

krajem XIX stoljeća, Istraživanja, br. 2, Mostar 2007, 293-313.

¹³⁵ M. Jagodić, *Naseljavanje Kneževine Srbije 1861-1880*, Beograd 2004, 43; opšir. M. Dogo, *Neka zapažanja o osmanlijskom nasleđu i seobama muslimana*, “Književne novine”, br. 908, Beograd 15. maj 1995; S. Bandžović, *Demografska deosmanizacija Balkana krajem XIX i početkom XX stoljeća*, Novopazarski zbornik, br. 28, Novi Pazar 2004, 85-101.

¹³⁶ Č. Mitrinović, *Naši Muslimani*, Beograd 1926, 48.

¹³⁷ R. J. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.-1914.*, Zagreb-Sarajevo 2000, 44.

¹³⁸ Upor. V. Bogičević, “*Džulusi – humajun hazreti šerifi*”, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XVII, 1966-1967, Sarajevo 1969, 320; Đ. Mikić, *Uticao austro-ugarske okupacije na karakter socijalno-političkih prilika u Bosanskoj krajini u periodu 1878-1895. godine*, Istorijski zbornik, br. 4, Banjaluka 1983, 86-87; A. J. Taylor, *Habsburška monarhija 1809-1918*, Zagreb 1990, 265-268.

¹³⁹ M. Kapetanović Ljubušak, *Budućnost ili napredak Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1893, 25; O. Lavić, *Iseljavanje Bošnjaka muslimana iz BiH za vrijeme austro-ugarske vladavine i risala Mehmeda Teufika Azapagića*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XVII-XVIII, Sarajevo 1996, 129. Hafiz Muhammed ef. Hadžijahić je 1884. objavio seriju članaka protiv iseljavanja u osmansko-bosanskom listu “Vatan”; opšir. I. Kemura, *Dva patriotska apela bosanskih muslimanskih prvaka iz prvih godina austro-ugarske okupacije*, Glasnik, VIS, br. 9-10,

cjelini gledano tadašnje bošnjačko rukovodstvo nije se zauzelo "izrazito i otvoreno u pitanju hidžreta, koji se onda bijaše razmahao i koji osjetljivo pogodi našu zajednicu".¹⁴⁰ Veliki broj tadašnjih bosansko-muslimanskih autora pitanje iseljavanja iz BiH razmatrao je pozivajući u pomoć islam na način vjere. U BiH iseljavanje u preostale oblasti Osmanskog carstva nije primarno sagledavano kao političko, socijalno ili ekonomsko pitanje, već kao vjersko, odnosno islamsko pitanje. Rasprave su o ovim pitanjima davale različite odgovore.¹⁴¹ Opadanje procenta Bošnjaka u ukupnom stanovništvu BiH, započeto još sredinom XVII stoljeća, bilo je nastavljeno sve do kraja druge decenije XX stoljeća.¹⁴² Iseljavanjem muslimana sa prostora Nikšića, Kolašina, Žabljaka, Spuža, Zete, Podgorice, Bara, Mrkojevića, Zabojske i Krajine, koji su pripali Crnoj Gori, nakon "*Veljeg rata*" (1876.-1878.) broj ove populacije se, prema nekim podacima, sa 43.000 smanjio na svega oko 12.000. Gavro Vuković je pisao da "*bježe muhamedanske kuće*". Pravci iseljavanja su išli mahom prema Sandžaku i Albaniji.¹⁴³ Na razne načine će Crnogorci uspjeti da muhadžirska imanja najvećim dijelom ekspropiriraju. Bez obzira na preuzete obaveze, imovina muhadžira je faktički oduzeta, pošto je Crna Gora ograničavala svojinu nad posjedima, a posebice pravo slobodne prodaje i pravedne nadoknade.¹⁴⁴

Britanski konzul Kirby Green je 12. oktobra 1878. iz Skadra izvještavao svog ambasadora A. H. Layarda u Istanbulu o molbama koje je dobio iz Bara i drugih krajeva sa zahtjevom iseljenika da im se omogući

Sarajevo 1970, 1-8; F. Karčić-M. Jahić, *Jedna važna fatva o pitanju iseljavanja bosanskih muslimana u vrijeme austrougarske uprave*, Prilozi, XXV, br. 27, Sarajevo 1991, 41.

¹⁴⁰ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 370.

¹⁴¹ E. Karić, *Islamsko mišljenje u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*, Godišnjak, BZK "Preporod", Sarajevo 2004, 172; također vidi: D. Novaković, *Položaj Islamske verske zajednice u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave*, Tokovi istorije, br. 3-4, Beograd 2002, 19-23.

¹⁴² I. Bošnjović, *Demografska prošlost i budućnost Bošnjaka u Bosni i Hercegovini*, Ljudska prava, br. 3-4, Sarajevo 2003, 81; opšir. S. Bandžović, *Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti*, Godišnjak, BZK "Preporod", Sarajevo 2006, 322-343.

¹⁴³ M. Imamović, *Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslavenskim zemljama*, Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 1, Sarajevo 1991, 682-683; P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, IV, Cetinje 1994, 183; S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Crne Gore 1878. godine*, Mak, br. 24, Novi Pazar 1998, 79-80.

¹⁴⁴ Upor. N. Ražnatović, *Crna Gora na Berlinskom kongresu*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Titograd 1973, 336-337.

povratak.¹⁴⁵ Peticije nisu mnogo pomogle. Stotine hiljade ljudi je zauvijek napustilo svoja ognjišta, odlazeći u nepoznato i neizvjesno. Jovan Cvijić je to nazvao "*muhadžirskim lutanjem*". Na tom dugom putu muhadžiri su napadani, ubijani i pljačkani. U oktobru 1878. na željezničkoj pruzi Solun-Mitrovica, u Makedoniji gladovalo je 60.000 iseljeničkih porodica. Izvori su navodili da "u staroj Srbiji i Makedoniji nije bilo gotovo nijedne varoši, a da u njoj nije bilo muhadžera i muhadžirske mahale".¹⁴⁶ U Makedoniju su pristigle hiljade muhadžirskih porodica Čerkeza, Arapa, Tatara, muhadžira iz Srbije, Crne Gore, Bugarske, Bosne i Hercegovine. Marija Pandevska naglašava kako je zajednički imenitelj za sve muhadžire - raznorodne izbjeglice bio determiniran pripadnošću islamu, bez obzira na sve njihove međusobne razlike.¹⁴⁷ Neprilagođenost novoj geografskoj sredini, uz loše higijenske prilike poražavajuće su djelovale naročito na opstanak Čerkeza. Kosile su ih nemilice bolesti ("*čerkeske bolesti*"). Puteve ovih muhadžira obilježavala su čerkeska groblja.¹⁴⁸

Početak juna 1879. samo na području sandžaka Drame nalazilo se 82.000 muhadžira. Ovom broju je bilo pridodato i oko 20.000 muhadžira Albanaca koji su pobjegli sa teritorija koje su ušle u sastav Srbije i Crne Gore. Drugi izvori su svjedočili početkom septembra 1879. o 200.000 muhadžira na području vilajeta Soluna, Kosova i Bitolja, od čega 61.735 u sandžacima Solun (20. 538), Serez (24.612) i Drama (16.585).¹⁴⁹ U septembru 1879. izbjeglice su slale brojne peticije francuskom predstavniku u Evropskoj komisiji tražeći da im se nadokandi šteta zbog

¹⁴⁵ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 640-641.

¹⁴⁶ U Makedoniji je 1910. živjelo 1,100.000 makedonskih Slavena, 500.000 Turaka, 250.000 Grka, 120.000 Albanaca, 75.000 Jevreja i 10.000 Cigana - prema M. Ekmečić, *Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XX, 1972-1973, Sarajevo 1974, 126-127. Prema J. Trifunovskom, po popisu iz 1953. u Makedoniji je bilo 203.936, po popisu iz 1961. godine 131.481, a po popisu iz 1971. godine 108.552 Turaka - nav. prema: J. Trifunovski, *Tursko stanovništvo u SR Makedoniji*, Novopazarski zbornik, br. 10, Novi Pazar 1986, 136.

¹⁴⁷ Opšir. J. Trifunovski, *Arapska groblja u bitoljskom kraju*, Glasnik Etnografskog instituta, sv. XXV, Beograd 1976, 31-34; Isti, *Tursko stanovništvo u SR Makedoniji*, 134-135. Osmanske vlasti su od 1863. naseljavale Čerkeze sa Kavkaza po Bugarskoj, Makedoniji i sjevernoj Grčkoj, kao i duž srpske granice, sve do Kosova i Albanije. Naseljavanjem je bilo obuhvaćeno oko 200.000 Čerkeza.

¹⁴⁸ O. Zirojević, *Izbegličke reke teku*, "Republika", br. 208-209, Beograd 1-31.3.1999.

¹⁴⁹ S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879)*, 194-195.

izgubljene imovine. Izbjeglice iz leskovačkog kraja, smještene u Skoplju i Kumanovu, predočavale su u svojim žalbama kako Srbi i Bugari, koji su u leskovačkom kraju zauzeli njihovu imovinu, nju rasprodaju po veoma niskim cijenama, kao i to da izbjeglice dvije ili tri godine nemaju nikakvog prihoda. Oni su također izvještavali da su mnogi među njima, shodno odredbama Berlinskog ugovora, otišli da vide šta im je sa imovinom, ili da je rasprodaju. Mnogi se nisu vratili, a oni koji bi i uspjeli da je rasprodaju bili su u povratku napadani i opljačkani.¹⁵⁰ Izbjeglice iz Loveca, grada u sjevernoj Bugarskoj, smještene u kumanovskom kraju, ukazivale su kako su njihove kuće popaljene i razorene, a imovina opljačkana, da ne smiju da se vrate u svoj rodni kraj zbog opšte nesigurnosti i vijesti da Bugari ubijaju muslimane i dalje. Oni su zahtjevali od Evropske komisije da im pomogne da se vrate svojim kućama, pošto su ostali bez sredstava za život u izbjeglištvu, naglašavajući da u njihovom kraju nije bilo borbi i da su svi izbjegli pred naletom Rusa.¹⁵¹ Brojne peticije su britanskom ambasadoru u Istanbulu slali muhadžiri protjerani iz krajeva koje je zauzela Srbija.¹⁵² Balkanski muhadžiri naseljavani su u unutrašnjosti Male Azije, u vilajetima centralne i zapadne Anadolije, u Siriji, na Kipru, Arabiji.¹⁵³ Nakon 1878. muhadžiri su dobili pravo da se naseljavaju po urbanim zonama. Oko centralnih anadolskih gradova izrastaju muhadžirski kvartovi koji su se razlikovali po planu i tipu naseobina. Takav je bio i slučaj bosanskog kvarta u Ankari, ili kvartova u Čorumu, sagrađenih 1881-1892. godine. Balkanski muhadžiri donosili su znanje, a ponegdje i kapital. Njihov doprinos je bio značajan i na intelektualnom planu.¹⁵⁴

Odlukama Berlinskog kongresa u velikoj mjeri su legalizirana izvršena etnička čišćenja od muslimanskog stanovništva različitog etničkog porijekla.¹⁵⁵ Stotine hiljade muslimana različitog etničkog porijekla je zauvijek napustilo svoje domove, odlazeći u neizvjesnost. Muslimansko stanovništvo iz izgubljenih osmanskih provincija 1877.-1878. mahom se kretalo prema centru osmanske države "čija je privlačnost i važnost rasla u proporciji sa slabošću periferije" sljedujući "nepoznatim odredbama

¹⁵⁰ Љ. Лапе, *Одабрани текстови за историјата на македонскиот народ*, књ. II, Скопје 1976, 243-244.

¹⁵¹ Љ. Лапе, *Одабрани текстови за историјата на македонскиот народ*, књ. II, 244.

¹⁵² B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, III, 64-65.

¹⁵³ S. Riza, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879)*, 191-195.

¹⁵⁴ F. Žoržon, *Poslednji trzaji (1878-1908)*, u: *Istorija Osmanskog carstva*, 657-658.

¹⁵⁵ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans, Documents*, II, CLXXXII.

sudbine". Pristizanje muhadžira sa Krima, Kavkaza i Balkana uticalo je da Anadolija promijeni svoj etnički i vjerski karakter. Osmansko carstvo je nakon 1878. postalo većim dijelom muslimansko. Taj će proces biti zaključen sa balkanskim ratovima 1912.-1913. godine.¹⁵⁶ Ukupan broj stanovništva koje se uselilo u Osmansko carstvo 1860.-1914. bio je između pet i sedam miliona. Osmanske statistike pokazuju da se ukupno stanovništvo države povećalo za oko 40 odsto u periodu 1860.-1878. i za oko 10 odsto krajem XIX stoljeća.¹⁵⁷ Mada je zapadni svijet dugo vremena iskazivao zabrinutost za sudbinu hrišćana u osmanskom dijelu Balkana, samo se neznatan dio zapitao o balkanskim muslimanima i njihovom udesu. Zbog takvog odnosa, jedna od najvećih evropskih demografskih katastrofa nikada nije ni otkrivena.¹⁵⁸ Sve žrtve nisu bile jednake u svojim stradanjima. O onima koje su doživljene kao zlo nije se mislilo niti govorilo.¹⁵⁹ Biti iskorjenjen, napisala je Hana Arent, značilo je nemati u svijetu mjesto koje bi drugi priznali i jamčili.¹⁶⁰ Historija je višeznačan proces. Ona nije samo historija pobjednika, već uključuje i poražene. Treba se suočiti sa istinom i kazivanjima žrtve, bez obzira na onu Lisandrovu mudroliju da u raspravi oko mēda najispravnije prosuđuje onaj u čijim je rukama mač. Kod onih koji vrše etnička čišćenja postoji prirodna potreba da svoje nedjelo svedu u podnošljive numeričke granice. "Naučnom" numeričkom redukcijom osigurava se tzv. konfor za savjest dželata-egzekutora, svojevrsne dijalektike cifara, po kojoj je težina krivice u upravnoj srazmjeri sa brojem ubijenih, preseljenih, pokrštenih, prevjerenih.¹⁶¹ Evropske sile su se užasavale zločina nad muslimanima, ali su redovito legalizirale osvajanja i rezultate etničkih čišćenja. One nisu muslimanskim narodima na Balkanu otvorile

¹⁵⁶ D. Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, 110.

¹⁵⁷ Simon Vejl je u studiji *Potreba za korenima* pokazala da su rasni i etnički projekti, koji dovode do masovnog izbjeglištva, usmjereni na slamanje čovjeka, ljudske duše. Ona kaže da su potrebe duše, njena prava, neodvojivi od ideje postojanja. Ne postoji samo ljudski život kao takav, on uvijek podrazumijeva određen okvir da bi imao smisla. Izbjeglištvo je jedan od najsnažnijih načina da se taj okvir ukine i čovjek slomi, jer kako ona navodi: "Imati korjene je možda najvažnija i najmanje shvaćena potreba ljudske duše".

¹⁵⁸ J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva*, Glasnik, 744; također vidi: A. Matkovski, *Исламот во очите на немуслиманите од Балканскиот полуостров*, Скопје 1975.

¹⁵⁹ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 495.

¹⁶⁰ H. Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, 483-484.

¹⁶¹ D. Marinković, *Kratka istorija etničkog čišćenja*, "Književna reč", br. 500, Beograd januar 1998, 54-55.

moćnost države, već samo vjerske opstojnosti. Islam je društveno-politička, kulturne i religiozna, zaokružena cjelina. I sami muslimanski narodi kao da su, barem prećutno, prihvatili tada raširena i nametnuta razmišljanja da nisu i da ne mogu biti državotvorni i nacionalnotvorni element.¹⁶² Nastala “*turska ostrva*” na Balkanu su nakon 1878. sve više sužavana, ili su iščezla sa površine zbog iseljavanja muslimana i prodora hrišćanskog stanovništva.¹⁶³ Prema službenim osmanskim podacima oko 1,5 miliona muhadžira napustilo je Balkan 1878.-1918. godine, ne uzimajući u obzir veliki broj ljudi koji su ilegalno prešli osmanske i turske granice.¹⁶⁴

Nakon 1878. nastao je čitav splet malih balkanskih hrišćanskih država koje su, zbog lošeg međusobnog odnosa, predstavljale pravo bure baruta. Berlinski kongres je priznanje neovisnosti novih balkanskih država povezo sa njihovim prihvatanjem principa nediskriminacije na vjerskim osnovama. U pogledu manjinske zaštite rukovodio se zato vjerskim principima. Zaštita prava nacionalnih manjina nije ulazila u sadržaje njegovih odredbi. Uspostavljeni sistem zaštite manjina nije bio prikladan jer nije posjedovao nadzorne mehanizme koji bi kontrolirali praktičnu primjenu preuzetih obaveza. Međunarodna zaštita manjina nije do Prvog svjetskog rata predstavljala opštu ustanovu, već individualne slučajeve proizišle iz nastanka novih država, odnosno teritorijalnog prekomponiranja.¹⁶⁵ “Zlatni vijek” nacionalne državnosti na Balkanu od Berlinskog kongresa do Prvog svjetskog rata, bio je razdoblje krajnjih nacionalnih napetosti i pokušaja da se povijest ispravi ne samo perom već i agresivnom državnom politikom.¹⁶⁶ Državna pitanja su uvijek bila pitanja teritorija i granica. U Prvom balkanskom ratu je do svireposti aktueliziran termin - osveta.¹⁶⁷ Balkanski ratovi spadaju među najreprezentativnije ilustracije eksploatacije neznanja, predrasuda, fatalizma,

¹⁶² E. Karić, *Bosanske muslimanske rasprave za i protiv obnove i reforme u XX stoljeću*, Beharistan, br. 5-6, Sarajevo 2002, 162.

¹⁶³ Upor. S. Novaković, *Balkanska pitanja i manje istorijsko-političke beleške o Balkanskom poluostrvu 1886-1905*, Beograd 1906, 11-12; T. Kovalski, *O balkanskim Turcima*, 180; S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879)*, 186, 196-197.

¹⁶⁴ K. Karpat, *The Ottoman Population 1830-1914*, vol. 1, Madison 1985, 4.

¹⁶⁵ Upor. C. A. Macartney, *National States and National Minorities*, New York 1968, 160-166; V. Degan, *Zaštita manjina na Balkanu putem međunarodnih ugovora*, Pregled, br. 10, Sarajevo oktobar 1974, 1005-1009; M. Bartoš, *Međunarodno javno pravo*, I, Beograd 1954, 424-425.

¹⁶⁶ I. Banac, *Cijena Bosne*, Sarajevo 1996, 303.

¹⁶⁷ “Monitor”, br. 403, Podgorica 10. juli 1998.

političke zaostalosti nerazvijenih društava.¹⁶⁸ Proliferacija etničkih sukoba, koja za svoj ekstremni primjer ima "etnička čišćenja", nije sasvim slučajna. Najčešće je i najgrublja među etničkim grupama koje pripadaju različitim civilizacijama.¹⁶⁹ Balkan je postao simbol žalosne sudbine sekularnog islama u Evropi.¹⁷⁰ Protjerivanja i egzodusi čitavih populacija doživjeli su svoj vrhunac u balkanskim ratovima (1912.-1913.). Muslimansko stanovništvo u krajevima zahvaćenim ratnim požarom, biće izloženo nedaćama i progonima koji će, nakon osmanskog uzmicanja, dovesti do novih iseljeničkih talasa. Oni će, tek nakratko, biti zaustavljeni izbijanjem Prvog svjetskog rata.¹⁷¹ Vlade pobjedničkih balkanskih država nastojale su kreirati monolitne nacije što je ostavljalo malo prostora za postojanje etničkih, jezičkih i vjerskih manjina.¹⁷²

Čim je Osmansko carstvo silom potisnuto sa Balkana, evropeizacija je dobila širok zamah. Balkanski duh je brutalno protjeran, a historiju je nadomjestila mitologija. Stanovnici Balkana su postajali Evropljani time što su uništavali imperijalna nasljeđa i prihvatili oblik nacionalnih država.¹⁷³ Uništavanjem osmansko-islamskih simbola Balkan je postajao neuvjerljiva "kopija ili karikatura" (F. Karčić) zapadne Evrope.¹⁷⁴ Fanatične akcije deosmanizacije bile su posebice uspješne u materijalnoj (vidljivoj i javnoj) sferi. Najdrastičnije, tektonske promjene su izvršene u

¹⁶⁸ S. Fišer-Galati, *Posledice balkanskih ratova na istočna i srednjoevropske društva*, Marksistička misao, br. 4, Beograd 1985, 123.

¹⁶⁹ S. Huntington, *Sukob civilizacija*, u: *Nacionalne manjine u međunarodnom i jugoslovenskom pravnom poretku*, Beograd 1997, 337-338.

¹⁷⁰ *Nedovršeni mir. Izveštaj Međunarodne komisije za Balkan*, 130; opšir. A. L. Macfie, *The End of Ottoman Empire*, Longman, London-New York 1998.

¹⁷¹ Opšir. S. Bandžović, *Sandžak u balkanskim ratovima (1912.-1913.)*, Tutinski zbornik, br. 4, Tutin 2003, 51-102; Isti, *Uzroci muhadžirskog pokreta iz novopripojenih krajeva Crne Gore (1912-1914)*, Rožajski zbornik, br. 12, Rožaje 2005, 19-57; Isti, *Birinci Balkan Harbi Sonrası Sirbistan Ve Karadağ'a Birakılan Bölgelerdeki Müslüman Nüfusun Türkiye'ye Göçü*, u: *Muhacirlerin Izinde – Boşnaklar'ın Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Lotus Yayınevi, Ankara 2003, 49-71.

¹⁷² Opšir. B. Ортаковски, *Малцинства на Балканот*, Скопје 1998, 203; С. Кислиновски-И. Ставови-Кавка, *Малцинствата на Балканот (XX век)*, Скопје 2004, 67; K. Karpat, *Грађанска права muslimana Balkana*, u: *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku*, Tuzla 2001, 117; Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu*, 160.

¹⁷³ Upor. K. Kaser, *Sukob religija i kultura na Balkanu: prošlost i perspektive*, Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001, 82-83; S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 495-496.

¹⁷⁴ "Preporod", br. 22/695, Sarajevo 15. novembar 2000.

opštem izgledu gradova, arhitekturi, odijevanju. Novonastale balkanske države su, u različitom stepenu, pokušavale da pročiste svoje jezike i toponime od turcizama. Jedna petina srpskog jezika bila je turskog porijekla. Bilingvizam i multilingvizam iščezli su zajedno sa generacijama koje su bile direktno uključene u život Osmanskog carstva. Pri prestruktuiranju kulturne slike Balkana, došlo je i do nestanka tolerancije prema razlikama. Multikulturalnost je postala prva žrtva tog ubrzanog procesa. Balkan se "*balkanizirao*" time što je odbacio svoj stari, autentični izgled i zamijenio ga sa izgledom loše kopije. Osmanska arhitektura, javni objekti, džamije, mostovi, umnogome su bili nadmašili ono što ih je docnije zamijenilo.¹⁷⁵ Ta kultura se može analizirati tek uspostavljanjem nužne distance od nacionalističkih kategorija. "Moderni" balkanski gradovi bili su obične kopije evropskih gradova sa mahanama koje su evropski putnici brzo pronalazili svuda. Jedina preostala džamija u Beogradu bila je tek "patetična predstava civilizacije koja se povlači". Beograd je početkom XX stoljeća izgledao kao počišćeni "*ruski grad*". U Sofiji su, prilikom uređenja ulica krajem XIX stoljeća mnoge džamije bile porušene. Bugari su, prema K. Jiričeku, "*sa iskrenom slašću*" uništavali ove objekte islamske arhitekture. Cijena modernizacije bila je visoka. Sa novim vanjskim izgledom gradovi su izgubili svoj duh, a time i svoju historiju. Evropa se doimala kao potpuni kontrast Osmanskom carstvu, obdarena svim mogućim pozitivnim atributima. Balkan je samo spolja "*evropeiziran*". Proces "*evropeizacije*" nije dopirao svuda podjednako. U svojim srcima, smatraju neki autori, navodeći, između ostalog, primjer "*rituala*" tradicionalno dugog ispijanja kahve, balkanski ljudi su cijenili običaje koje su imali korijena u starim osmanskim vremenima.

"Istočno pitanje", u kojem se ispoljavao duh tradicije netrpeljivosti prema muslimanima i islamu, najprije je moralo da umre u dušama ljudi, da bi njegova historiografija postala cjelovita nauka.¹⁷⁶ U historiji islama XIX i XX stoljeće su zabilježeni kao periodi velikih promjena. Bilo je to doba poniženja i potčinjenosti, sticanja neovisnosti i revolucija, revitalizacije vjere i reformi. Muslimanski svijet, tokom historije, napadan sa

¹⁷⁵ Upor. F. Brodel, *Turska veličina: od Male Azije do Balkana*, "Književne novine", br. 870, Beograd 15. septembar 1993; B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako*, 329-330, F. Longvort, *Stvaranje Istočne Evrope*, Beograd 2002, 432; *Istorija Osmanskog carstva*, 10-11.

¹⁷⁶ M. Ekmečić, *Rezultati jugoslovenske istoriografije o Istočnom pitanju 1875-1878*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1-2, Beograd 1977, 55. U tom smislu on citira i Strossmayera za koga navodi da je mislio da islam ima samo jednu univerzalnu poruku "da vlada i da tiraniše, da uživa u punoj lijenosti i spokojstvu, da bude odan svim svojim neprirodnim porocima, uvijek i uopšte".

više strana, okretao se sebi, postajući preosjetljiv, defanzivan. Modernizam se činio stranim.¹⁷⁷ U neuspjehu svih nastojanja razvijanja političkih modela u kojima se napredovalo ka demokratizaciji, postojao je dio zapadne odgovornosti. Prvi pokušaji razvijanja konstitucionalnih iskustava u XIX stoljeću, u arapskim provincijama Tunisa, Egipta, ili sa reformama unutar Osmanskog carstva, bili su sabotirani od Francuske i Velike Britanije. Momenat vezan za evropsku kolonijalnu ekspanziju u XIX i XX stoljeću biće tumačen kao evropeizacija svijeta, proizvedeći duboko osjećanje kulturne etnocentričnosti. Civilizatorska misija pod kojom se opravdavala dominacija, degradacija i istrebljenje pokorenog stanovništva, težiće da obavije barbarstva koja je Evropa počinila van granica etičkim vrijednostima.¹⁷⁸

Osmansko carstvo je u XX stoljeću nestalo, ali je zadržalo svoje mjesto u historiji Staroga svijeta, gdje je stoljećima bilo prva sila, čime se mogu objasniti ljubomora, zavist, osvetnički pokreti, destabilizacija, odsustvo i stalno uvjetovanje evropske pomoći, pa i destrukcija kojoj je bilo izloženo. Mada je veliki dio razdoblja Osmansko carstvo držalo i do jedne četvrtine onoga što se smatra Evropom, ono se nije smatralo članom evropskog međunarodnog sistema.¹⁷⁹ Historija Evrope i Sredozemlja bi bila nepotpuna ako bi se iz nje izostavilo ovo carstvo, koje je tokom svog dugog postojanja izgradilo moćnu kulturu. Njegova veličina je bila ishod tri stoljeća “učestalih napora, dugih borbi i čuda”. Historija ovog carstva je i historija svih naroda koji su je činili, bez obzira na vjerske, društvene, profesionalne i druge podjele.¹⁸⁰ Ona je nerijetko interpretirana sa mnoštvom predrasuda i stereotipa. Tendenciozno iskari-kiran osmanski svijet, optuživan je za dekadenciju, za sve nedostatke i nečasna djela, svijet koji je tretiran kao “*bolesnik na Bosforu*”, koga su brojni ljekari i njihovi asistenti prije težili da ubiju nego izliječe. Po dr. Halilu Inaldžiku nastup prema historiji Balkana treba revidirati. Osmansko carstvo je bilo zaštita i sigurnost za osvojeni prostor i tamošnji

¹⁷⁷ Upor. Dž. Espozito, *Islam danas*, 696; Isti, *Islamska pretnja: mit ili stvarnost*, 57; S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, 260; A. Maalouf, *Križari u očima Arapa*, Sarajevo 1999, 398.

¹⁷⁸ Akt iz Berlina iz 1885., kojim su Evropljani podijelili afrički kontinent, ukazivao je da su evropske sile morale “podučavati domoroce i učiniti da onih shvate i cijene prednosti civilizacije”. Prema tome, kada ovi postanu “tvrdoglavi”, nastojeći očuvati svoju zemlju ili status, biće “opravdano” kažnjeni i desetkovani; opšir. G. Martin Muñoz, *Odnosi između muslimanskog svijeta i Zapada – više politika nego kultura*, u: *Budućnost je već počela*, Sarajevo 2002, 37-42.

¹⁷⁹ S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, 73.

¹⁸⁰ T. Ling, *Istorija religija Istoka i Zapada*, 393-394.

svijet. Kako bi se drugačije moglo objasniti to što se više od tri stoljeća u “pax otomanica” živjelo miroljubivo, s toliko različitih naroda i vjera.¹⁸¹

Trend “demografske deosmanizacije” karakterističan za balkanske nacionalne države u XIX stoljeću, se između 1912. i 1923. uliva u modernu problematiku manjina, u kojima države, u još nestabiliziranom međunarodnom okruženju, vide bilo opasnost za sigurnost, bilo prijetnju da postanu taoci, ili i jedno i drugo.¹⁸² Muslimanske grupe Balkana u postosmanskom periodu bile su lojalne balkanskim nacionalnim državama u okviru kojih su egzistirale. Muslimani su bili lojalni, jer su bili suniti, koji su tokom osmanske uprave razvili tradiciju pokoravanja vlasti.¹⁸³ Bili su, i pored iskazane lojalnosti, tretirani na isti način kao i njihovi preci stotinama godina ranije. Njihova sudbina nije bila određena time šta su oni sami mislili o sebi, već i onim šta “drugi” misle o njima. Partikularizam kod muslimana je, s druge strane, onemogućavao razmjenu iskustava, saradnju i iskazivanje solidarnosti u vremenima kada je to trebalo.

Granice balkanskih država nastalih na ruševinama Osmanskog carstva često će biti osporavane, dokazujući da dioba ovog carstva nije samo po sebi vodila u mir i stabilnost. Turci su u poređenju sa Balkanom bili posljednja grupa koja će razviti sopstveni, turski nacionalizam. Na Balkanu je došla do punog izražaja doktrina krvi i tla, zajedno sa svim segmentima ili instrumentima koji je neizbježno prate: upotrebom i zloupotrebom moći, neprestanim rivalitetom, žustrim i nemilosrdnim konfliktima. Sve u službi diktata krvi, sadržanog u težnji da svaki etnikum živi u jednoj državi i sve u službi diktata tla. Krv je bilo previše, a tla premalo da bi nacionalne aspiracije svima mogle biti ispunjene.¹⁸⁴ Kraha komunizma doveo je do finalizacije procesa koji je započeo

¹⁸¹ “Naša borba”, Beograd 15. decembar 1997. Po grčkom historičaru Dimitri Kicikisu ovo carstvo je postojanjem od skoro sedam stoljeća dokazalo da je dugo poštivalo principe n tolerancije, te da je ono bilo jedno od najvećih neokolonijalnih carstava i civilizacija drugog milenija nove ere – prema: “Republika”, br. 216-217, Beograd 1-31. jul 1999; upor. *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, prir. C. Jelavich-B. Jelavich, Berkeley & Los Angeles: University of California Press 1963; A. Purivatra, *Muslimani su svoji na svome*, “Islamska misao”, br. 146, Sarajevo februar 1991.

¹⁸² M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svetska rata*, u: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd 1997, 455.

¹⁸³ F. Karčić, *“Istočno pitanje”: paradigma za historiju muslimana Balkana*, u: *Muslimani Balkana: “Istočno pitanje” u XX. vijeku*, 30-32.

¹⁸⁴ R. Petković, *XX vek na Balkanu*, Beograd 1996, 11.

raspadom Osmanskog i Habsburškog carstva.¹⁸⁵ Krajem XIX i početkom XX stoljeća evropske sile podržavale su razaranje multietničkih i multikulturalnih državnih zajednica na Balkanu, da bi se tom modelu društva, kao faktoru očuvanja balkanske stabilnosti, ponovo pokušavale vratiti početkom XXI stoljeća.

Historija je duboko utkana u balkansku zbilju. Ona se i ne može objasniti bez poznavanja prošlosti, u kojoj su miješaju historijska zbilja i mitska realnost, kao trajno stanje duha (Miodrag Popović). Suština osnovne i najmarkantnije funkcije mita je mentalno preustrojavanje ljudske svijesti. Potreba za prošlošću je dominantna u društvima u kojima je izražena kriza identiteta. U njima se konstituira svijest po kojoj je neizvodljiva izmjena stvarnosti, bez utemeljenja njenog identiteta u prošlosti. Bez znanja o prošlosti nema historijskog mišljenja. Postoji tek svijest ispunjena nataloženim mitovima. “Poštena” nacionalna historija pretpostavlja sposobnost da se zaboravi sve što joj ne ide u prilog. Raširena sklonost da se potiskuje teret sopstvene prošlosti doprinosi devalviranju historije. Raskid sa epskom prošlošću je dug proces. Kričička historiografija razlikuje nauku od historijske priče, ograničene vidicima i basnoslovnosću nacionalne historije. Zadatak historičara je više da postavlja pitanja nego da pruža odgovore.¹⁸⁶ Strasti sadašnjice porađaju izmijenjene historijske interpretacije. Još je Gizo ukazivao da ima stotinu načina kako da se napiše historija. Isti se događaji mogu prikazivati na više načina sa suprotnim efektima.¹⁸⁷ U historiji istina označava moralnu kategoriju u sukobu sa nacionalističkom mitologijom. Nacionalni mitovi u suštini nisu originalni. Brojni pojmovi, kada se oslobode specifičnih imena, mogu da se primjene na svaki nacionalni mit. Zaprečavanjem puta ka istini, potpomognuto impulsima legendi i epskim duhom, trasira se novi put ka mitomaniji i rekonstrukciji historije prema mitskim normama. Jedino zrele kulture su u stanju kritički preispitivati svoju prošlost, razlikovati mit od historijskog mišljenja.

Suočavanje sa istinom traži znanje o sebi ali i o drugima, preispitivanje sopstvenih “stavova o drugima”. Nova saznanja i iskustva modificiraju shvatanje prohujalog razdoblja i otkrivaju zanemarene

¹⁸⁵ Upor. S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 489-490; M. Ekmečić, *Predgovor*, u: A. del Val, *Islamizam i Sjedinjene Države: alijansa protiv Evrope*, Beograd 1998, 8-13; Ž. Rupnik, *Evropa u balkanskom ogledalu*, “Republika”, br. 196, Beograd 1-15. septembar 1998.

¹⁸⁶ S. Pavlović, *Srbija: istorija iza imena*, Beograd 2004, 8.

¹⁸⁷ Г. Марков, *Збогум на балканизацијата*, u: *Балканот во новиот милениум*, 301.

sadržaje.¹⁸⁸ Izbor činjenica neminovno ostaje subjektivan i pored nastojanja da historija ostane čista nauka. Postizanje potpune objektivnosti u suštini je iluzija, ali je borba za nju obaveza, kao i težnja za neideologiziranim pogledima na historijske tokove koji su odredili sudbinu balkanskog prostora.¹⁸⁹ Historiju Balkana je neophodno kritički reinterpretirati, osloboditi je pseudomitskih i raširenih pseudohistorijskih mreža, brojnih stereotipa i jednostranih, opterećujućih historijskih predstava. Treba omogućavati stvarno saznanje. Permanentno, multiperspektivno propitivanje vremena, čuvajući se zamki akademskog trivijalizma i historijskog voajerizma, razbija stereotipne i dogmatske historiografske radove prezasićene faktografijom ali siromašne duhom. Velika, metodološka “čistka” u historiografiji je neminovnost. Samo iz sveukupnih studija koje razmatraju različite strane djelovanja može se doći do opće slike prošlosti.

¹⁸⁸ V. Ilić, *(Re) interpretacija prošlosti*, “Helsinška povelja”, br. 24, Beograd januar 2000.

¹⁸⁹ Upor. Š. Rastoder, *Janusovo lice istorije*, Podgorica 2000, 51-52.

almanah

41-42

Na osnovu mišljenja Ministarstva kulture Republike Crne Gore
br. 03-780/2 od 3.7.2000. godine časopis je trajno oslobođen
plaćanja poreza na promet

Podgorica, 2008.